

Dit (herziene) Verdrag heeft tot doel het archeologisch erfgoed te beschermen als bron van het Europese gemeen- **Het Stadserf** schappelijke geheugen en als middel voor geschied- **te Breda** kundige en wetenschappelijke studie. Hiertoe worden als bestand- delen van het archeologische erfgoed beschouwd alle overblijfselen, voorwerpen, en andere sporen van de mens uit het verleden: waarvan het behoud en de bestudering bijdragen tot het recon- strueren van de bestaansgeschiedenis van de mensheid en haar relatie tot de natuurlijke omgeving. Ten aanzien waarvan opgravingen of ontdekkingen en andere methoden van onderzoek betreffende de mensheid en haar omgeving de voornaamste bronnen van informatie zijn. Die zijn gelegen in een gebied vallende onder de rechtsmacht van de Partijen.

COLOFON

ErfgoedRapport Breda 11
Titel: Het Stadserf te Breda

Auteur: Gerard Otten, met een bijdrage van Hans de Kievith
Eindredactie: Johan Hendriks
Ontwerp en lay-out: Maaïke Klijn
Druk: Verhoek Printing Consultants
Oplage: 150 ex.

ISBN: 978-90-8875-010-6

© Gemeente Breda, 2008

 Gemeente Breda

Directie Ruimtelijke Ontwikkeling
Gemeente Breda
Postbus 3920
4800 DX Breda

Het Stadserf te Breda

TEN GELEIDE

De binnenstad van Breda gaat terug tot de twaalfde eeuw. In die tijd ontstond ten zuiden van het kasteel van de heer van Breda en langs de oostelijke oever van de Mark een eerste koopliedennederzetting, die al snel uitgroeide tot een volwaardige stedelijke gemeenschap waar in 1252 allerlei privileges aan werden toegekend. In deze dertiende eeuw zijn ook de eerste sporen zichtbaar van een bouwblok tussen de Grote Markt, de Catharinastraat, de Veemarktstraat en de Sint Annastraat, dat we nu, voor het gemak eigenlijk, aanduiden met de naam Stadserf. Dat is niet helemaal juist, want het werkelijke Stadserf is niet alleen later, maar ook slechts een deel van het geheel.

We weten eigenlijk verrassend weinig van de geschiedenis van dit Stadserf in engere zin. Hét kenmerkende pand aan het Stadserf is het raadhuis, dat later uitgroeide tot stadhuis. Waarom ontstond dat op deze plek? Hoe zag dit stukje binnenstad van Breda er toen uit? Welk lot onderging het stadhuis tijdens de grote stadsbranden en vooral, wat gebeurde er daarna? Vragen die voorafgaan aan de vraag waar we nu voor gesteld staan: hoe gaan we om met het Stadserf in de 21ste eeuw? Blijft het een verrommeld stukje binnenstad met parkeerplaatsen voor de happy few? Of maken we dit stukje binnenstad opnieuw tot een pareltje langs de ketting T' Sas, Stadserf en Willem Merkxtuin? De tijd is rijp voor dit soort vragen om een veelvoud aan redenen.

Als eerste natuurlijk de vraag of het huidige stadhuis nog wel voldoet aan de eisen van de 21ste eeuw. Centraal probleem is de raadzaal, waar raadsleden dicht op elkaar zitten en er voor ondersteunende ambtenaren, pers en publiek veel te weinig ruimte is om het democratische proces goed te kunnen ondersteunen, dan wel te volgen.

Een niveau hoger speelt de ambitie die de raad heeft uitgesproken met betrekking tot het culturele erfgoed van de stad. Breda komt steeds meer in de belangstelling als de enige stad van de Nassaus die over een geweldig monumentaal spectrum beschikt in Nederland. Breda Nassastad is dan ook op weg om een sterk merk te worden. Daar hoort een mooie binnenstad bij die de Bredanaars, als ambassadeurs van hun stad, graag laten zien aan alle mensen die de Markstad komen bezoeken. Het is niet verwonderlijk dat juist het Stadserf op dit soort uitjes vaak wordt overgeslagen. Hier is nog een wereld te winnen.

Het oppoetsen van de Bredase binnenstad, met een nieuw verlichtingsplan voor de monumenten, met toegankelijke toeristische informatie op allerlei niveaus en met aansprekende evenementen vindt ook plaats in het kader van het gereed maken van Breda om in BrabantStadverband zich sterk te maken voor de nominatie van Culturele Hoofdstad van Europa in 2018. En misschien verbergt

de Bredase binnenstad nog wel een pareltje dat niet zou hoeven te misstaan op de werelderfgoedlijst van Unesco.

Om deze ambities allemaal waar te maken is het van belang dat het uitgangspunt goed bekend is, zodat voorgenomen ontwikkelingen stevig kunnen worden onderbouwd. In februari 2008 heeft de gemeenteraad van Breda de ambitieuze ErfgoedVisie Breda 2008-2015 'Erfgoed in context' met brede steun goedgekeurd. De visie bestaat uit vier hoofdelementen: identiteit en culturele planologie, inventarisatie, zorg voor het erfgoed en publieksbetrokkenheid.

Het ErfgoedRapport van Gerard Otten over het Stadserf legt niet alleen de wortels van de identiteit van dit stukje stad bloot, het voldoet zeker ook aan de behoefte om te willen weten waar we het over hebben. Door deze studie in de reeks ErfgoedRapporten Breda te laten verschijnen voldoen we tevens aan de behoefte om de inwoners van Breda en alle andere geïnteresseerden te betrekken bij het wel en wee van hun stad. Blijft over de zorg voor het erfgoed. Deze zorg komt tot uitdrukking in de wijze waarop het nieuwe Stadserf gestalte gaat krijgen. Per 1 januari 2009 vormt het Bureau Cultureel Erfgoed, samen met de afdelingen Juridische Plannen en Ruimtelijke Plannen een nieuwe afdeling Stedenbouw + Erfgoed binnen de directie Ruimtelijke Ontwikkeling. Op deze wijze worden heden en verleden op dezelfde tekentafel aan elkaar verknoopt en is de gemeente Breda op weg naar een toekomst waarin het respect voor het verleden hand in hand gaat met de ontwikkeling van de stad.

Deze studie naar de geschiedenis van het Stadserf is daar een prima basis voor.

Johan Hendriks,

Hoofd Cultureel Erfgoed,
Directie Ruimtelijke Ontwikkeling

INHOUDSOPGAVE

Ten geleide – 5

Samenvatting – 9

Hoofdstuk 1

Inleiding – 11

Hoofdstuk 2

De natuurlijke ondergrond – 13

Hoofdstuk 3

De prestedelijke nederzetting – 15

Hoofdstuk 4

Het stedelijk bouwblok rond het stadhuis – 23

Hoofdstuk 5

De stadsbranden van 1490 en 1534 en de stedenbouwkundige gevolgen – 31

Hoofdstuk 6

Van straat tot opslagterrein – 39

Hoofdstuk 7

Het Liggend Hert – 57

Hoofdstuk 8

Ontwikkeling tot stalstraat? – 59

Hoofdstuk 9

Modernisering in de negentiende eeuw – 63

Hoofdstuk 10

Een nieuw stadhuis en een nieuw stadspleintje – 69

Hoofdstuk 11

Het stadhuis en het Stadserf in de een en twintigste eeuw – 83

Hoofdstuk 12

Conclusies – 85

Hoofdstuk 13

Aanbevelingen – 87

Woordenlijst – 87

Literatuur – 97

Bijlage – Lijst van panden in het bouwblok rond het Stadserf,
welke op de monumentenlijst staan – 99

Eindnoten – 119

SAMENVATTING

De natuurlijke ondergrond van het Stadserf moet nog worden onderzocht. Waarschijnlijk ligt dit gebied lager dan de omringende straten. Aan de Katerstraat (de huidige Catharinastraat) bevonden zich verschillende hoeven, boerderijen, enigszins van de hoofdweg verwijderd. Wellicht bevond zich ook zo'n hoeve onder het huidige Stadserf. Hier ter plaatse ook liep het watertje de Verloren Kost, dat uitkwam in de stadsgracht bij de Boschstraat. De waterloop bestond reeds in 1494 en is gedempt in 1708. Het is nog onbekend of het hier een natuurlijke of een gegraven waterloop betreft.

Het bouwblok waarin zich het stadhuis bevond werd in de middeleeuwen omringd door de Katerstraat, de Gasthuisstraat (de huidige Veemarktstraat) en de Grote Markt. Deze laatste is waarschijnlijk aangelegd tussen 1246 en 1252. Het raadhuis wordt in 1385 voor het eerst genoemd en de drie straten rond 1400.

De middeleeuwse huizen waren grotendeels gebouwd van hout en gedekt met riet. In 1490 en 1534 troffen twee grote stadsbranden Breda. Men maakte van de gelegenheid gebruik de stad flink te reconstrueren. Tussen 1490 en 1566 is er in Breda een groot aantal nieuwe straten aangelegd, de zogenaamde nieuwstraten. In 1518 werd de Sint Annastraat aangelegd van de Veemarktstraat naar de Katerstraat. Tegelijkertijd werd haaks hierop ook een nieuwe straat aangelegd langs de vaart de Verloren Kost, het huidige Stadserf. De concrete redenen deze straat aan te leggen zijn indertijd niet genoteerd.

In 1540 werd het Stadserf door een poort afgesloten van de Sint Annastraat. Hierna diende de straat als opslagterrein. Verschillende malen heeft de stad grond gekocht, verkocht of geruild, waardoor de grenzen van het Stadserf veranderd zijn en de oorspronkelijke straataanleg moeilijk te herkennen is.

In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werden de gelinten of schuttingen, waarmee de erven in de binnenstad van de openbare weg gescheiden waren, vervangen door muren. In 1738 besloot het stadsbestuur, de magistraat, dat de muren en gelinten aan het Stadserf onderhouden moesten worden door de eigenaren van de aanpalende huizen.

In 1698 werden er bomen geplant op het Stadserf. Het is niet bekend of dit de nog steeds bestaande bomen zijn. In 1822 stonden er in ieder geval al de huidige bomen.

In de loop van de achttiende eeuw kregen steeds meer leden van de elite de beschikking over koetsen. De rijke omwonenden van het Stadserf wilden dit graag gebruiken om hieraan koetshuizen te bouwen. Het stadsbestuur ging dit echter zo veel mogelijk tegen. In 1851 bevonden zich op het Stadserf vier koetshuizen.

In de achttiende eeuw had de mozemarij, de vuilnisophaaldienst, hier zijn hoofdkwartier.

In 1839 werd het Stadserf door de stad afgesloten met een nieuw poortgebouw. In 1866 bouwde J.F. Segers aan de noordzijde van het Stadserf een stoomhoedenfabriek met een grote schoorsteen, die in 1918 afbrandde.

In 1925 werd een nieuwe, monumentale achtervleugel aan het stadhuis gebouwd, ontworpen door de Hilversumse architect J.W. Hanrath. Hierdoor ontstond een nieuw pleintje, verlicht door monumentale lantaarns, met daarop het beeldje van de turfschipper Adriaan van Bergen. Nu pas ook ontstond de doorgang naar de Grote markt. Burgemeester Van Sonsbeeck was de grote promotor van dit project. Het nieuwe stadhuis moest een stad als Breda waardig zijn, een stad die zich beschouwde als een streekcentrum en die streefde naar een positie van belangrijke woon- en verblijfstad en cultureel centrum.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn de restanten van de fabriek van Segers gesloopt en is hier een parkeerterrein aangelegd.

In april 2007 werd door het college van burgemeester en wethouders een startnotitie ‘Oriëntatie herontwikkeling Stadserf’ aangenomen. De dienst Stadsontwikkeling wordt opdracht gegeven een verkenning uit te voeren naar de ontwikkelingsmogelijkheden en herontwikkelingsmogelijkheden van het Stadserf, het plein achter het stadhuis aan de Grote Markt.

De huidige kwaliteit en uitstraling van het Stadserf steekt in toenemende mate schril af tegen de groeiende kwaliteit van het Bredase stadshart, aldus de startnotitie. Ook vanuit de samenleving zijn de laatste tijd initiatieven ontplooid om over de toekomst van dit gebied na te denken. Onder andere de Gouden Cirkel, de Stichting Stadshart en de Stichting Stadsherstel hebben geluiden laten horen.

Daarnaast verdient de aan het Stadserf gelegen raadszaal de nodige aandacht. De ruim tachtig jaar oude raadszaal, ooit ontworpen voor 21 raadsleden, is een stijlvolle ruimte, maar kent de nodige beperkingen voor een goed functioneren van het hart van de lokale democratie. Er is nauwelijks plaats voor de huidige 39 raadsleden, de ambtelijke ondersteuning en ook niet voor pers en publiek. Voor de burgers is de raadszaal een weinig toegankelijke ruimte. Een herontwikkeling van het Stadserf kan mogelijkheden bieden voor een betere en toegankelijke habitat voor het hoogste bestuursorgaan, aldus de notitie.

De startnotitie dient een antwoord te geven op een aantal vragen. In hoeverre is het reëel en mogelijk het Stadserf op een hoogwaardige wijze aan te laten sluiten op het voor de Bredase binnenstad zo kenmerkende weefsel van pleinen, straten, stegen en binnentuinen? De tweede vraag is of er een overzichtelijke en te hanteren oplossing te bedenken is voor het parkeren en voor de in dit gebied ruim aanwezige erfdienstbaarheden? In hoeverre is het reëel en mogelijk om een directere koppeling te leggen tussen de publieke functies in het stadhuis (in het bijzonder de raadszaal) en het openbare gebied in het centrum, met andere woorden is een tweede voorzijde van het stadhuis te genereren, met een daadwerkelijk Stadserf? En tot slot, in hoeverre kan met een ontwikkeling van het Stadserf synergie bereikt worden met initiatieven van derden (bijvoorbeeld de Lutherse Kerk), of initiatieven gestimuleerd worden (bijvoorbeeld Wonen boven Winkels)?

Het Stadserf kent een bonte verzameling van al of niet juridisch vastgelegde afspraken. Een exacte bepaling van juridische afspraken en erfdienstbaarheden maakt onderdeel uit van het interne gedeelte van de verkenning.

Naar aanleiding van deze startnotitie heeft Bureau Cultureel Erfgoed een studie gemaakt van de geschiedenis van het Stadserf. Het doel was voldoende materiaal

bijeen te garen voor de beantwoording van de volgende vragen. Welke zaken kunnen we bij archeologisch onderzoek verwachten? Wat is in de huidige situatie van belang uit oogpunt van cultureel erfgoed? En welke feiten kunnen van belang zijn voor de toekomstige inrichting van het Stadserf?

Hoofdstuk 2 De natuurlijke ondergrond Hans de Kievith

In het bouwblok Catharinastraat – Veemarktstraat – Grote Markt zijn maar weinig hoogten bekend van de top van de natuurlijke bodem. Deze gegevens kunnen dus alleen door interpolatie verkregen worden. Dit geldt ook voor de aard van de bodem. Sleutelopgravingen zijn gelegen op de Grote Markt, in de Catharinastraat en in het Valkenberg. Op basis van deze opgravingen zou rond het huidige Stadserf de top van de natuurlijke horizont tussen de 2 meter 75 en 3 meter 25 boven NAP kunnen liggen.

Bodemkundig zal er sprake zijn van een plaggendek op een veldpodzol. De bovengrond is echter sterk geroerd. Het plaggendek en eventueel de podzol zullen geheel of gedeeltelijk opgenomen in deze geroerde bovengrond. Veldpodzolen worden onder een groot gedeelte van de stad aangetroffen. Met name onder de bebouwing worden deze podzolen nog door de bovenliggende plaggendecken afgedekt. Immers, de ondiep gefundeerde bebouwing behoeft dit paleolandschap eeuwenlang voor verdere vernietiging.

Een andere mogelijkheid is dat hier een depressie, een laaggelegen terreingedeelte aanwezig was. Dan zouden er venige en moerige lagen aanwezig kunnen zijn. Als de kans zich voordoet moet een en ander nog nader worden onderzocht.

Een hoogtekaart van de binnenstad van Breda, vervaardigd door Reijers Kartografie in Rosmalen ten behoeve van G. van den Eynde, A. Carmiggelt en J. Kamphuis, Het huis Ocrum (Breda, 1996).

Hoofdstuk 3 De prestedelijke nederzetting

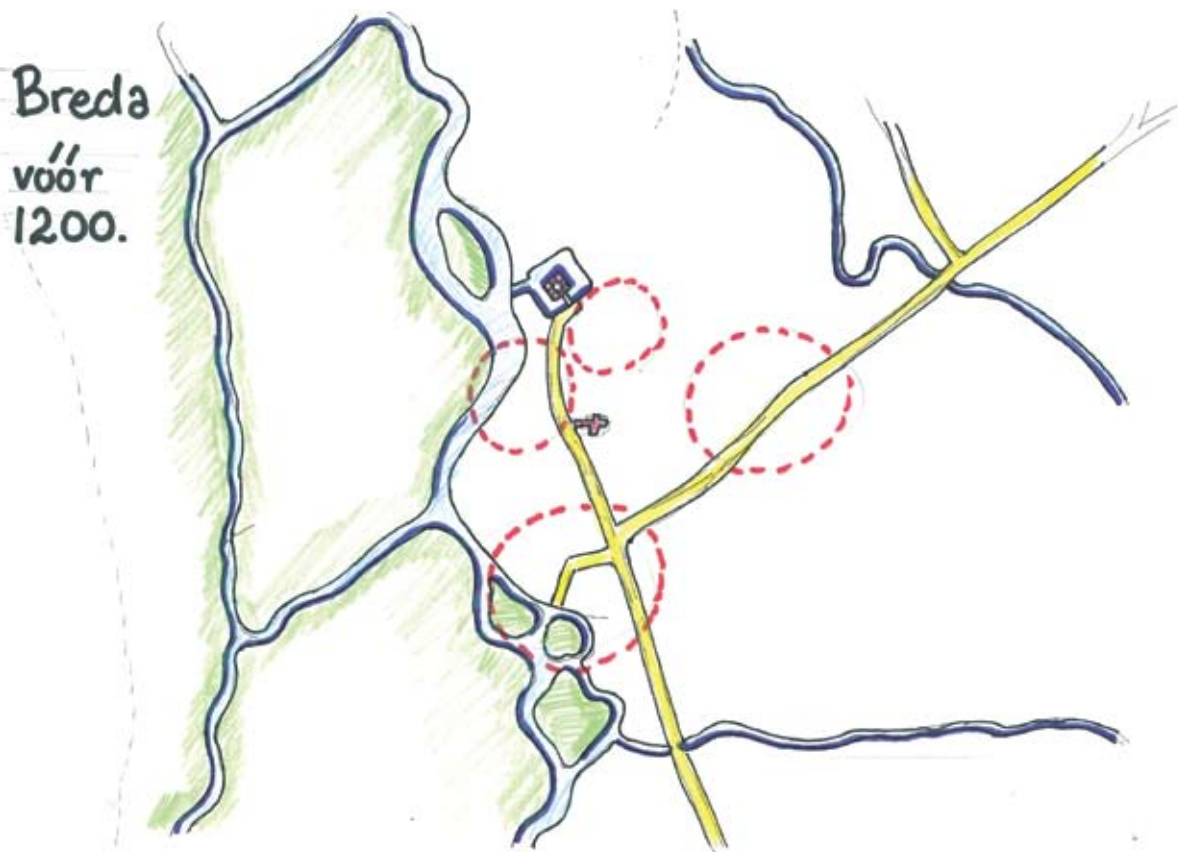
Vóórdat we ons bezig kunnen gaan houden met de geschiedenis van het Stads-erf, en vóór de geschiedenis zelfs van het stadhuis, waar het Stads-erf nauw mee verbonden is, moeten we aandacht geven aan de eerste nederzetting die hier ontstond, die later uit zou groeien tot de stad Breda.

Kaartmateriaal ontbreekt ons geheel en archiefmateriaal over de oudste periode van Breda als nederzetting is bijna geheel afwezig. We zijn wat dit betreft dus geheel aangewezen op de archeologie.

De vragen die ons natuurlijk bezighouden zijn: Wanneer is de nederzetting Breda ontstaan? Wat was uiteraard het oorspronkelijk karakter van deze nederzetting? Waar moeten we precies de eerste kern van deze nederzetting zoeken? Zijn er bepaalde factoren geweest die het ontstaan van deze nederzetting hebben begunstigd? En, wat erg belangrijk is, wanneer heeft deze nederzetting een stedelijk karakter gekregen?

Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat in de twaalfde en dertiende eeuw sprake was van meerdere prestedelijke nederzettingen. Eén ervan betrof het kasteel van Breda, inclusief het bijbehorende voorhof, en een aan de voet daarvan gelegen nederzetting op de oever van de Mark, ongeveer op de locatie van de huidige Cingelstraat en Kraanstraat.

In de twaalfde en dertiende eeuw was sprake van meerdere prestedelijke nederzettingen. Eén ervan lag bij het kasteel op de oever van de Mark. Een tweede lag ter hoogte van de Catharinastraat en de Boschstraat. Waarschijnlijk vonden we een derde kern aan het einde van de huidige Waterstraat, bij de eerste haven van Breda. Het bijbehorende wegenpatroon is nog erg onduidelijk, zeker aan de westzijde van de binnenstad, waar zich een laaggelegen, moerassig gebied bevond. Tekening: auteur.

Ter hoogte van de Catharinastraat en de Boschstraat lag een tweede kern, die bestond uit bewoning langs de oevers van enkele kleine kreekjes, die het gebied ontwaterden. Bovendien lijkt het erop dat de vruchtbaarste akkers in dit gedeelte van de stad lagen. Vermoed mag worden dat op meer locaties sporen van deze vroege fase van de stad Breda bewaard zijn gebleven. Het bijbehorende wegenpatroon is nog erg onduidelijk, zeker aan de westzijde van de binnenstad, waar onder de huidige hoofdstraten zich een laaggelegen, moerassig gebied bevond.

De in de tweede helft van de dertiende eeuw aangelegde aarden omwalling en de stadsmuur, die deze in de veertiende eeuw verving, omsloten een relatief groot gebied dat pas in de loop van de tijd werd volgebouwd. Over de locatie, omvang, aard en fasering van de bebouwing in met name de dertiende en veertiende eeuw weten wij betrekkelijk weinig.

Archeologisch onderzoek is tot op heden vooral aan de noord- en noordoostzijde van de stad, het KMA-terrein en aangrenzende stadsdelen, het Valkenberg, de Catharinastraat en de Vlaszak/Boschstraat, en de zuidoostzijde van de stad, de Sint Janstraat/Molenstraat en de voormalige Kloosterkazerne, geconcentreerd. Over het tussenliggende deel van de binnenstad, dus ook over het Stadserf, is nauwelijks iets bekend.

Resultaten van het uitgevoerde onderzoek laten zien dat tussen de ontwikkeling van het noord-noordoostelijk stadsdeel en dat aan de zuidwestzijde grote verschillen bestaan in fasering, aard en omvang van de bebouwing. Zo lijkt aan de noord-noordoostzijde vanaf het begin van de nederzetting sprake te zijn geweest van een relatief dichte bebouwing en de aanwezigheid van zowel elite als handelsactiviteiten. Dit in tegenstelling tot het zuidoostdeel van de stad waar in de dertiende en veertiende eeuw de bebouwing veel minder intensief was en er sprake was van brede, diepe percelen met alleen bebouwing aan de straatzijde en agrarische activiteiten op de achterterreinen.

Daarnaast zijn er natuurlijk gecreëerde ruimten in de vorm van markten en pleinen. Van een aantal van deze plaatsen gaat de oorsprong terug tot de dertiende eeuw. Andere zijn het resultaat van ingrepen in de vijftiende en zestiende eeuw. Vooral die plaatsen waar gesloopt is om 'ruimte' te maken, zijn archeologisch bijzonder interessant omdat daar al eeuwenlang de ondergrond is 'bevroren'.

■ BOERDERIJEN

Jac. van Hooydonk heeft zich intensief bezig gehouden met de oudste geschiedenis van Breda, voor zover dat uit de schriftelijke bronnen mogelijk was. Volgens hem hing het ontstaan van de Katerstraat (de latere Catharinastraat) samen met het ontstaan van de burcht van Breda. Hij dateerde de aanleg van de Katerstraat

daarom in het midden van de twaalfde eeuw. De straat liep volgens hem vanaf de huidige Veemarktstraat door op het complex van de burcht, een theorie overigens waar niet iedereen het mee eens is.

De Plaetse, later de Markt genoemd, is volgens Van Hooydonk aangelegd in de periode tussen 1246 en 1252. Hij liet een nu verdwenen straat, de Varkensstraat, lopen van de Grote Markt in een haakse bocht naar de Katerstraat. Via deze straat zouden verschillende hoeven hun uitweg gehad hebben. Ook deze theorie is niet onomstreden.

In 1385 bestond al een uitbouw aan de zuidzijde van het raadhuis, die het klein raadhuis werd genoemd. Hieronder bevond zich een poort, die volgens Van Hooydonk leidde naar een boerenbedrijf langs de Verloren Kost. Volgens hem zouden zich ter plaatse van het huidige Stadserf dus in de dertiende en veertiende eeuw verschillende boerenbedrijven bevonden moeten hebben. Archeologisch onderzoek zal dit moeten bevestigen.

Van Hooydonk concludeert in zijn artikel over de Grote Markt dat er in Breda minstens 207 hoeven lagen van voor 1246.¹ Volgens hem lagen deze een eind van de hoofdweg af en waren ze met stegen vanaf de weg bereikbaar. Deze stegen zijn nog herkenbaar in het huidige straatbeeld. Bij de latere verdeling van het hoofdperceel als gevolg van stadsverdichting moesten de eigenaren een gedeelte van de cijzen van het hoofdperceel overnemen.

Van Hooydonk noemt een oud hoevecentrum, Ter Cameren, dat al bestond in 1382. Dit lag op de huidige westelijke hoek van de Catharinastraat en de Sint Annastraat. Een gedeelte van het Stadserf moet dus afkomstig zijn van dit complex.

Vanouds lagen in het bouwblok diverse hoven die niet in eigendom vast verbonden waren met een huis. Deze verhuisden soms van de ene huiseigenaar naar de andere, of vormden een los eigendom. Het Stadserf zelf bijvoorbeeld, is aangelegd op een hof gekocht die hoorde bij de herberg de Zwaan ten noorden van het stadhuis. Deze hof lag achter het stadhuis. Hierna komen we nog terug op allerlei grondtransacties uit de zeventiende en achttiende eeuw, waarbij hoven ten noorden van het Stadserf verhuisden van de ene huiseigenaar naar de andere.

■ SLOTEN LANGS DE CATHARINASTRAAT

In het bouwblok waarin het Stadserf zich bevindt heeft slechts op één locatie archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Het betreft Catharinastraat 6 en 8 waarbij de opgravingsomstandigheden bijzonder waren omdat het een inpandig onderzoek betrof. De opgraving heeft in 1987 plaatsgevonden.

De oudste bewoningssporen op het opgravingsterrein die zijn teruggevonden, bestaan uit een lemen vloertje aan de rand van een sloot. Het vondstenmateriaal

uit de leemlaag (aardewerk, botmateriaal en fragmenten van maalstenen) wijst erop dat het hier om een woonniveau gaat dertiende eeuw. De brede, maar vrij ondiepe sloot was in de vaste bodem uitgegraven en lag net achter de huidige rooilijn van de Catharinastraat. Bij de sloot hoorde een systeem van kleine, haaks op de rooilijn staande afwateringsgreppeltjes. De sloot zal gedurende, en vooral na het gebruik, gediend hebben als stortplaats voor allerlei afval zoals fragmenten van serviesgoed uit aardewerk en hout, allerlei etensresten en bewerkte houtfragmenten, maar ook een grote hoeveelheid leerafval (snippers, versneden vellen leer, schoenresten enz.) Het leerafval moet afkomstig zijn van een schoenmaker en schoenlapper die hier in de buurt zijn beroep uitoefende in de dertiende eeuw.

Duidelijke sporen van gebouwen uit deze eerste bewoningsperiode werden niet aangetroffen, wat gezien de kleine oppervlakte waarop het onderzoek is uitgevoerd en de latere middeleeuwse verstoringen van de onderste lagen, niet verwonderlijk is. De bebouwing moet waarschijnlijk meer verwijderd van de straat gezocht worden, in de richting van het huidige Stadserf dus.

Op het einde van de dertiende of het begin van de veertiende eeuw werd het oudste woonniveau opgehoogd en de gracht definitief gedempt. Enkele paalsporen op dit nieuwe niveau wijzen op een bebouwing van hout. Deze gebeurtenissen geven waarschijnlijk het moment aan waarop de bewoning op de percelen een meer straatgebonden karakter krijgt. Tijdens de vijftiende eeuw bestond het huidige terrein van Catharinastraat 8 uit drie smalle percelen. De bebouwing op het centrale en het westelijke perceel kon worden onderzocht. In de tweede helft van de vijftiende eeuw stond op het centrale perceel een bakstenen huis van ongeveer dertien meter lengte en ongeveer zes meter breedte. Het bakstenen huis, het eerste waarvan tijdens onderzoek een volledige plattegrond kon worden gereconstrueerd, had opvallend zware funderingen waaruit af te leiden valt dat het opstaand muurwerk van de woning volledig van baksteen was opgetrokken en niet, zoals elders in de binnenstad, uit vakwerk van hout en leem. De vloer in het achterste deel van het huis bestond uit eenvoudige baksteen op een lemen vleilaag. In de vulling van de kelder werd een hoeveelheid vensterglas gevonden waarvan een deel was beschilderd. Aangenomen mag worden dat dit glas afkomstig is van het huis. Rond 1500 werd de kleine kelder tegen de achtergevel volgestort met afval (bot, glas, aardewerk, bouwpuin) en vervangen door een grote kelder aan de straatkant. In de zestiende eeuw werd naast het eerste huis een nieuw pand opgetrokken. In de loop van de zestiende eeuw ontstond hier een aaneengesloten, stenen bebouwing.

■ HET GRAVEN VAN DE VERLOREN KOST

Als we de geschiedenis van het Stadserf willen onderzoeken moeten we beginnen met de beschrijving van de Verloren Kost. Dit was een watertje dat zijn oorsprong nam op het latere Stadserf en dat vandaar naar het oosten liep. Het dook onder de Katerstraat (Catharinastraat) door en kwam uit in de stadsgracht, even ten noorden van de Gasthuisbrug.

Een van de vragen die ons kwellen, is of de Verloren Kost een gegraven water was of een natuurlijke kreek. Zoals hierna zal worden aangetoond is het het meest waarschijnlijk dat de vaart geheel of gedeeltelijk door mensenhanden gemaakt is.

In het verleden speelde het water een belangrijke rol in de binnenstad. De oudste sporen die bij archeologisch onderzoek worden aangetroffen hebben vaak te maken met ontwatering en ontginning van nog onbewoond gebied. Niet alleen de laagste gebieden in de buurt van de Mark, maar ook oude vennen en slecht water doorlatende zandgronden werden met een uitgebreid greppelstelsel ontwaterd, met name ten behoeve van woningbouw.

Het vastleggen van de omvang van erven en ontwatering ging natuurlijk goed samen in het graven van perceelsgreppels of -sloten. In een groot aantal straten bestaan de oudste percelen uit grote blokken met brede sloten waarop zich een boerderij met bijgebouwen bevond. Daarbij was de straat ook met een sloot van het erf gescheiden. In een aantal gevallen valt de grens van zo'n sloot (meestal in de loop van de veertiende eeuw gedempt) nog samen met de huidige gevellijn.

We zouden natuurlijk graag worden geïnformeerd over de juiste loop van de Verloren Kost. De Verloren Kost is echter reeds gedempt in 1708. De loop van het vaartje staat daarom niet aangegeven op het kadastraal minuutplan. Gelukkig heeft stadsarchitect A.J.F. Cuypers een aantal kaartjes vervaardigd waarop hij het riool dat in de plaats kwam van het vaartje heeft aangegeven.² Op een kaartje uit november 1834 staat de hele loop van het riool. Het volgt ongeveer de scheiding tussen de percelen aan de Catharinastraat en die aan de Veemarktstraat. Het riool ontspringt uiteraard op het Stadserf. De loop van het riool hier maakt het niet waarschijnlijk dat dit de oorspronkelijke loop van de vaart is. Bij archeologisch onderzoek op het Stadserf zal de juiste plaats dus nog bepaald moeten worden. Op het punt waarop het riool uitloopt in de stadsgracht bij de Bosschebrug roept de loop van het riool ook nogal wat vraagtekens op. Op welke wijze liep de Verloren Kost door de stadmuur heen? Waar lag hier precies het sluisje? Het riool loopt onder de huisjes aan de Catharinastraat door. Wanneer is deze situatie ontstaan? Heeft een van de eigenaren aan de Katerstraat toestemming gevraagd om zijn huis over de Verloren Kost heen te bouwen en wanneer is dat gebeurd? Bouwhistorisch onderzoek in het pand op de Verloren Kost (Catharinastraat 42) en archiefonderzoek naar dit pand zouden klaarheid kunnen brengen.

■ ARCHEOLOGISCHE OPGRAVINGEN

In augustus – september 1981 en in de periode van december 1981 tot en met januari 1982 werden in de Waalse Kerk opgravingen verricht door zojuist benoemde stadsarcheologe van Breda, J.R. Magendans.³ Hier werd een natuurlijk waterloopje aangetroffen, een kreek dus. Wellicht was dit een voorganger van de latere Verloren Kost.

In dit verband is ook het archeologisch onderzoek in 1982 in de huidige Willem Merkxtuin van groot belang. Eerst werden grondboringen uitgevoerd. Dit leverde een beeld op van geroerde grond op een dun vegetatielaagje op dekzand. Aan de zuidzijde echter werden de boringen bemoeilijkt door puinlagen. Een van de onderzoeksvragen was of bij deze waarneming het vaartje de Verloren Kost zou worden aangetroffen. Niet duidelijk was of dit kanaaltje louter een waterafvoerende en perceelscheidende functie had of dat het ook bevaarbaar was. Duidelijk is wel dat deze toenmalige perceelscheiding tussen Veemarktstraat en Catharinastraat een zeer vroege oorsprong heeft.

Helaas is de insnijding van de Verloren Kost niet aangetoond hoewel de proefsleuven tegen de grens van het perceel waren gezet. Het ontbreken van sporen valt misschien te verklaren door diepe verstoringen door de sloop van bebouwing ter plaatse of door de sloop van een overkluizing. Opvallend genoeg werd er in één boring hout aangetroffen dat mogelijk afkomstig is van een beschoeiing.

Een parallel is misschien te trekken met de opgraving van de Mosselkreek in 1995 onder het huidige winkelcentrum de Barones, waarbij de voormalige kademuur van dit watertje dienst deed als fundering van later opgetrokken bebouwing.

■ EEN WETERING

In de oudst bewaarde stadsrekening, die van 1494, is sprake van ‘de wetering achter het stadhuis’. Het watertje bestond toen dus al. In de rekening van 1495 (en waarschijnlijk al die van 1494) is sprake van ‘de erve daar de weteringe achter het stadhuis af gemaakt is’. Dit duidt dus op een kunstmatige waterloop. In de rekening van 1500 is sprake van het zijk, een sluisje, dat gelegen was in de straat aan de Gasthuispoort. De Verloren Kost was dus aan de zijde van de stadsgracht afgesloten door een sluis.

Er zijn diverse scenario's mogelijk die het ontstaan van de Verloren Kost zouden kunnen verklaren. De eerste mogelijkheid is dat het een natuurlijke waterloop zou kunnen zijn, een kreek dus. Hierbij denken wij natuurlijk onmiddellijk aan de Mosselkreek, de waterloop die nog tot in de negentiende eeuw bestond tussen de Lange Brugstraat en de Nieuwstraat

De naam Mosselkreek zou kunnen wijzen op een echte kreek. Bij archeologisch onderzoek was de conclusie echter dat het er op lijkt dat de achtereenvolgende perceelsloten aan de achterzijde van de erven in het begin van de zestiende eeuw werden gekanaliseerd. Later werden er stenen kades aangelegd en werd de Mosselkreek bevaarbaar gemaakt. Alleen het gedeelte van de Mosselkreek vlak bij de rivier de Mark is waarschijnlijk een echt kreekje geweest.

Een vraag die hiermee samenhangt is, hoe de loop van de vaart zich verhoudt ten opzichte van de hoogtelijnen. Geeft dit aanleiding om te veronderstellen dat dit een natuurlijke afwatering is? Als we uitgaan van het hoogtelijnenkaartje dat hiervoor al gereproduceerd is houdt de loop van de Verloren Kost zich echter in het geheel niet aan deze hoogtelijnen. Dat zou betekenen dat de Verloren Kost een gegraven vaart was. Enige voorzichtigheid is nochtans op zijn plaats. Zoals Hans de Kievith hiervoor al zei, zijn van het bouwblok Catharinastraat – Veemarktstraat – Grote Markt maar weinig hoogten bekend van de top van de natuurlijke bodem en moet een hoogtelijnenkaartje gereconstrueerd worden door interpolatie.

Hoe oud is de Verloren Kost? De percelen ten noorden en ten zuiden van de vaart versprongen ten opzichte van elkaar. Dat zou er op kunnen wijzen dat eerst de vaart bestond en dat daarna pas de percelen uitgezet zijn. Het zou echter ook kunnen zijn dat de vaart gegraven is op een perceelsscheiding. Archeologisch onderzoek zou in deze vraag helderheid kunnen brengen.

Wat was de functie van deze vaart? Het meest voor de hand liggend is dat hij diende voor de afwatering van het gebied ten oosten van de Grote Markt. Zoals we zullen zien maakte minstens één bierbrouwerij aan deze vaart gebruik van het water. Hij kan dus ook gediend hebben voor de watervoorziening van de aangrenzende percelen. Watervoorziening in geval van brand lijkt uiterst belangrijk.

Hoe kunnen wij de naam Verloren Kost verklaren en geeft deze naam nog aanleiding tot een verklaring voor de aanwezigheid van dit water? Verloren Kost is een naam die waarschijnlijk samenhangt met namen als Kostverloren, Boerenverdriet, Schuddebeurs en Kwistgeld. Dit zijn allemaal namen die duiden op polders die de investering nauwelijks waard waren, waarvan de inpoldering veel meer gekost heeft dan aanvankelijk was begroot, of waarvan de dijk is doorgebroken terwijl de investering van de inpoldering nog niet was terugverdiend. Buiks vermeldt in Boeimeer een perceel, de Dure Tijd genaamd, de Dierentijdt. Hij verklaart deze naam als 'perceel dat weinig opbrengt', te duur gekocht in vergelijking met de opbrengsten. De naam Verloren Kost zou dus kunnen duiden op een investering die gedaan is, bijvoorbeeld in het bouwen van een sluisje, die daarna in het water is gevallen.

Bij archeologisch onderzoek zal duidelijk moeten worden of dit een kreek is geweest, een natuurlijke waterloop, of een scheisloot die opgewaardeerd is tot afwateringskanaal, of dat het een gegraven waterloop betreft. Onderzocht moet

worden of hier inderdaad sprake is van een plaggendek op een veldpodzol en in hoeverre de bovengrond geroerd is. De mogelijkheid dat hier een depressie aanwezig was met venige en moerige lagen moet uiteraard ook worden onderzocht. Verder kunnen we hier beschoeiingen aantreffen of kademuren. Interessant is het natuurlijk ook het oorspronkelijke profiel van het binnengebied tussen de Catharinastraat en de Veemarktstraat vast te stellen. Wat het inderdaad zo dat dit een lager gelegen gebied was in het landschap?

■ ONDERZOEKSVRAGEN

Een van de vragen in de lokale onderzoeksagenda luidt of er nog sporen te vinden zijn van de gronduitgifte in de prestedelijke periode. Dit zou dan voornamelijk gaan om restanten van perceelsloten, die soms nog als relict voortleven in de vorm van stegen of moderne perceelsgrenzen. Een complicerende factor hierbij is dat het voor de laatmiddeleeuwse periode niet duidelijk is of het eigendom en gebruik van de binnenterreinen lag bij de bewoners aan de Markt of de bewoners van de Catharinastraat.

Een opvallende parallel, en als zodanig een interessant onderzoeksthema, is de aanwezigheid van een kanaaltje tussen de percelen van de Veemarktstraat en de Catharinastraat. In 1995 is de tegenhanger van de Verloren Kost, namelijk de Mosselkreek, aan de westelijke zijde van de Markt, uitvoerig onderzocht, ook in zijn landschappelijke context. Daar betrof het een reeks van gekanaliseerde perceelsloten waarbij tegelijkertijd een zeer laaggelegen gebied tussen de Lange Brugstraat en de Nieuwstraat werd ontwaterd. De Mosselkreek kwam onder gezag van de stedelijke overheid, had stenen kades, en was bevaarbaar en in die zin een economische factor van belang.

De vraag is of de Verloren Kost een gelijkaardige ontwikkeling heeft gehad of- schoon deze ontwikkeling al in de achttiende eeuw gestopt is.

Hoofdstuk 4 Het stedelijke bouwblok rond het stadhuis

De aanwezigheid van het stadhuis heeft natuurlijk een sterke invloed gehad op de geschiedenis van het Stadserf. Voordat er een stadhuis kon zijn, moest Breda echter eerst een stad worden.

De oudste geschiedenis van Breda wordt beschreven in een artikel van Guido van den Eynde in *Verborgene steden*, de artikelen van Van Hooydonk in *de Oranjeboom*, de *Cultuurhistorische landschapsinventarisatie van Breda* van Leenders, de studie van Hupperetz en het artikel 'Van witte vlek tot rode stip' van Hendriks.

Leenders gaat er van uit dat in de zesde en zevende eeuw weer nederzettingen ontstonden op het grondgebied van de huidige gemeente Breda, als een zwerm gehuchten rond de plaats waar later de stad zou ontstaan.

Rond het jaar 1100 liet de heer van Schoten een burcht bouwen ter plaatse van het huidige KMA-complex, waarna hij zich heer van Breda kon noemen. Deze heer van Breda ontving in 1198 het privilege om in westelijk Noord-Brabant min of meer hertogelijke bevoegdheden uit te oefenen. Algemeen wordt deze handeling beschouwd als de fysieke stichting van de nederzetting Breda.

De heer van Breda was semi-onafhankelijk van de hertog van Brabant en bewoog zich, politiek en geografisch, tussen de hertog van Brabant en de graaf van Holland.

Rond 1200 werd door de heer van Breda een oorspronkelijk veel zuidelijker gelegen landroute naar het noorden verplaatst. De Haagdijk werd aangelegd en de Tolbrug gebouwd. In de tweede helft van de dertiende eeuw werd Breda omringd met een aarden omwalling. Er werd een gracht gegraven en met het zand hieruit werd aan de stadszijde hiervan een wal opgeworpen. De stadsmuur werd pas gebouwd van 1330 tot 1385. Tekening: auteur.

Hendriks beschouwt Breda rond 1200 als een burchtstad, dat wil zeggen een nederzetting die ontstaan is in de beschermende omgeving van een burcht of kasteel.

In deze tijd werd door de heer van Breda een oorspronkelijk veel zuidelijker gelegen landroute naar het noorden verplaatst. De Haagdijk werd aangelegd en de Tolbrug gebouwd. Leenders veronderstelt dat Breda al in 1212 een ‘opida libera’ was, een van stadsrechten voorziene nederzetting.

Al aan het einde van de dertiende eeuw had Breda een haven. Van den Eynde benoemt Breda als ‘gateway’-stad. Een dergelijke stad ligt op de grens van twee verschillende landschapseenheden of politieke gebieden, op een plaats waar de wijze van transport zich wijzigt. Opmerkelijk is dat ‘gateway’-steden decentraal liggen ten opzichte van hun natuurlijke achterland.

In de eerste helft van de dertiende eeuw kreeg de ontwikkeling van de handelsplaats Breda vorm en werden de eerste stedelijke trekken zichtbaar, aldus Hendriks. In 1246 waren er al een gasthuis, een begijnhof, een raadhuis en een eerste stenen kerk in Breda. En zoals dat gaat in een middeleeuwse stad wordt ernaar gestreefd om dat gevoel van anders-zijn, anders dan bijvoorbeeld de boeren in de omliggende dorpen en gehuchten, ook daadwerkelijk erkend te krijgen. Dat culmineerde volgens Hendriks in de stadsrechtverlening van 1252. Leenders situeert 1252 midden in een ‘explosieve periode’ vanaf 1245-1255. Vanaf dat moment zijn er planmatige, grootschalige en gedeeltelijk van buitenaf gefinancierde ontginningen zichtbaar.

In de tweede helft van de dertiende eeuw werd Breda omringd met een aarden omwalling. Er werd een gracht gegraven en met het zand hieruit werd aan de stadszijde hiervan, direct op de middeleeuwse akker, een wal opgeworpen. Van 1330 tot 1385 werd rond de stad een stadsmuur gebouwd met torens en poorten.

■ EEN STEDELIJK BOUWBLOK

Het bouwblok waarin zich het stadhuis en het huidige Stadserf bevinden werd in de middeleeuwen omringd door de Katerstraat (de huidige Catharinastraat), de Gasthuisstraat (de huidige Veemarktstraat) en de Grote Markt.

Zoals gezegd dateert Van Hooydonk de aanleg van de Katerstraat in het midden van de twaalfde eeuw. De Plaetse, later de Markt genoemd, is volgens hem aangelegd in de periode tussen 1246 en 1252.⁴ Hij liet, zoals gezegd, een nu verdwenen straat, de Varkensstraat, lopen van de Grote Markt in een haakse bocht naar de Katerstraat.

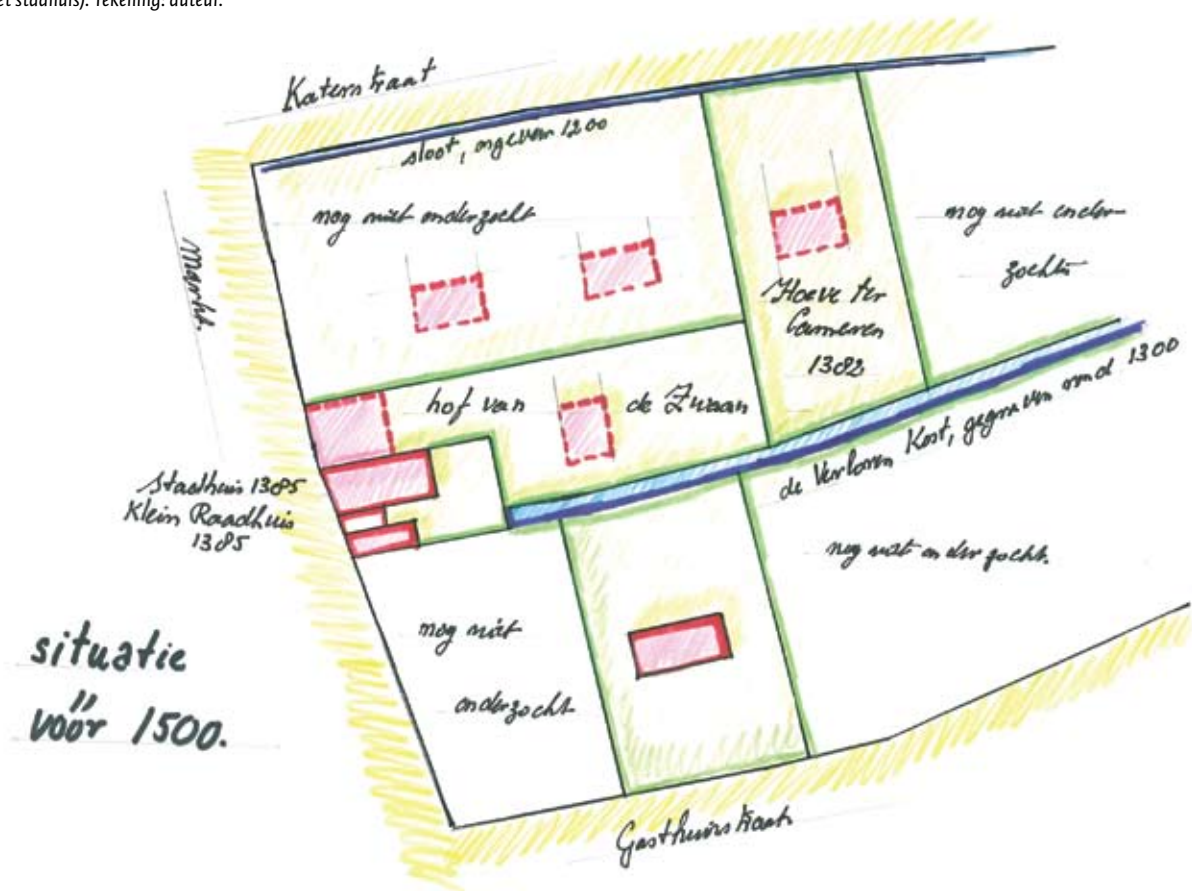
De oudste schriftelijke bronnen die ons ter beschikking staan zijn het cijnsregister van het Begijnhof met Sint Maartenscijnsen van 1400, het cijnsregister van het Begijnhof van 1427, de cijnsregisters van de Markendaalse Kerk van 1430 en 1469

en het cijnsregister van de Tafel van de Heilige Geest uit 1415. Deze registers zijn in 2005 uitgegeven op een cd-rom door de Stichting Jac. Van Hooydonk.

In het cijnsregister van het Begijnhof van 1427 zijn de percelen waarop renten worden geheven geordend per straat. Men begint 'Voor die Borch', gaat dan 'die Caterstrate' in, via de huidige Boschstraat naar 'die Gasthuysstrate' en eindigt dan, via zowat alle straten van het toenmalige Breda, 'aen die Plaetse'. Ook in komen 'die Caterstraet', 'die Gasthuysstraet' en 'aen die Plaetse' een aantal malen voor, zij het niet op topografische volgorde. Ook in het cijnsregister van de Tafel van de Heilige Geest uit 1415 komen de Caterstrate, de Gasthuysstrate en de Plaetse meerdere malen voor.

De Varkensstraat stelt ons nog voor problemen. Van Hooydonk veronderstelde dat een zo genoemde Varkensstraat, die nu verdwenen zou zijn, van de Grote Markt in een haakse bocht naar de Katerstraat liep. De Verkenstraet of Verkenstrate wordt slechts vier maal genoemd in het cijnsregister van de Tafel van de Heilige Geest. De ligging wordt uit de omschrijving niet duidelijk. Slechts één maal wordt gezegd 'Verkenstrate achter kerchof'. Dat zou er op duiden dat de Varkensstraat samenvalt of gedeeltelijk samenvalt met de Reigerstraat. In het cijnsregister van het Begijnhof met Sint Maartenscijsen van 1400, het cijnsregister van het Begijnhof van 1427 en de cijnsregisters van de Markendaalse Kerk van 1430 en 1469 komt de Varkensstraat niet voor.

Het bouwblok waarin zich het stadhuis en het huidige Stadserf bevinden werd in de middeleeuwen omringd door de Katerstraat (de huidige Catharinastraat), de Gasthuisstraat (de huidige Vee-marktstraat) en de Grote Markt. Het watertje de Verloren Kost is waarschijnlijk gegraven rond 1300, in de tijd dat Breda zich tot stad ontwikkelde. Het hoevecentrum Ter Cameren bestond al in 1382. Het stadhuis is waarschijnlijk gebouwd op een perceel dat afgesplitst is van het erf van het huis de Zwaan (aan de noordzijde van het stadhuis). Tekening: auteur.

Het zou mogelijk moeten zijn een kadastrale kaart te vervaardigen van het bouw-blok rond 1400. Van Hooydonk heeft in zijn publicaties over de Katerstraat en de Grote Markt inderdaad de indeling van de percelen en de bewoners en eigenaren van deze twee straten van vóór 1400 gereconstrueerd.

■ HET STADHUIS

De primaire functie van een stadhuis was uiteraard de huisvesting van het stadsbestuur. Het bestuur had een vergaderzaal nodig. De schepenbank trad ook op als rechtbank en er moest een ruimte zijn waarin de schepenbank gebannen kon worden. In dorpen werden deze vergaderingen wel gehouden bij een van de schepenen of bij de secretaris thuis. De schepenbank werd hier gebannen in de open lucht of in een herberg. Het stadsbestuur beschikte over een administratie, hoe primitief ook, en deze moest ergens uitgeoefend worden en worden opgeborgen. De secretaris en zijn klerken hadden een werkruimte nodig. Een functie die wij makkelijk over het hoofd zouden zien was die van feestzaal en opslagruimte. Het stadsbestuur moest bepaalde personen aan zich binden en hoe kon dat beter dan door een maaltijd aan te richten? Bovendien was wat wij noemen openbare werken zowat de belangrijkste taak van het stadsbestuur. Hout, steen en kalk moest ergens worden opgeslagen. Daarnaast, zegt Kamphuis, draagt een stadhuis in de vormgeving vaak de ambities en pretenties van een stad uit. Een fraai versierde voorgevel, een hoog pand met een steil, leien dak en een grote zaal ondersteunen de status en daarmee de economie van de stad. Beelden van heilige, historische personen en leeuwen, heraldische wapens, een en ander in felle kleuren geverfd, het mocht niet ontbreken.

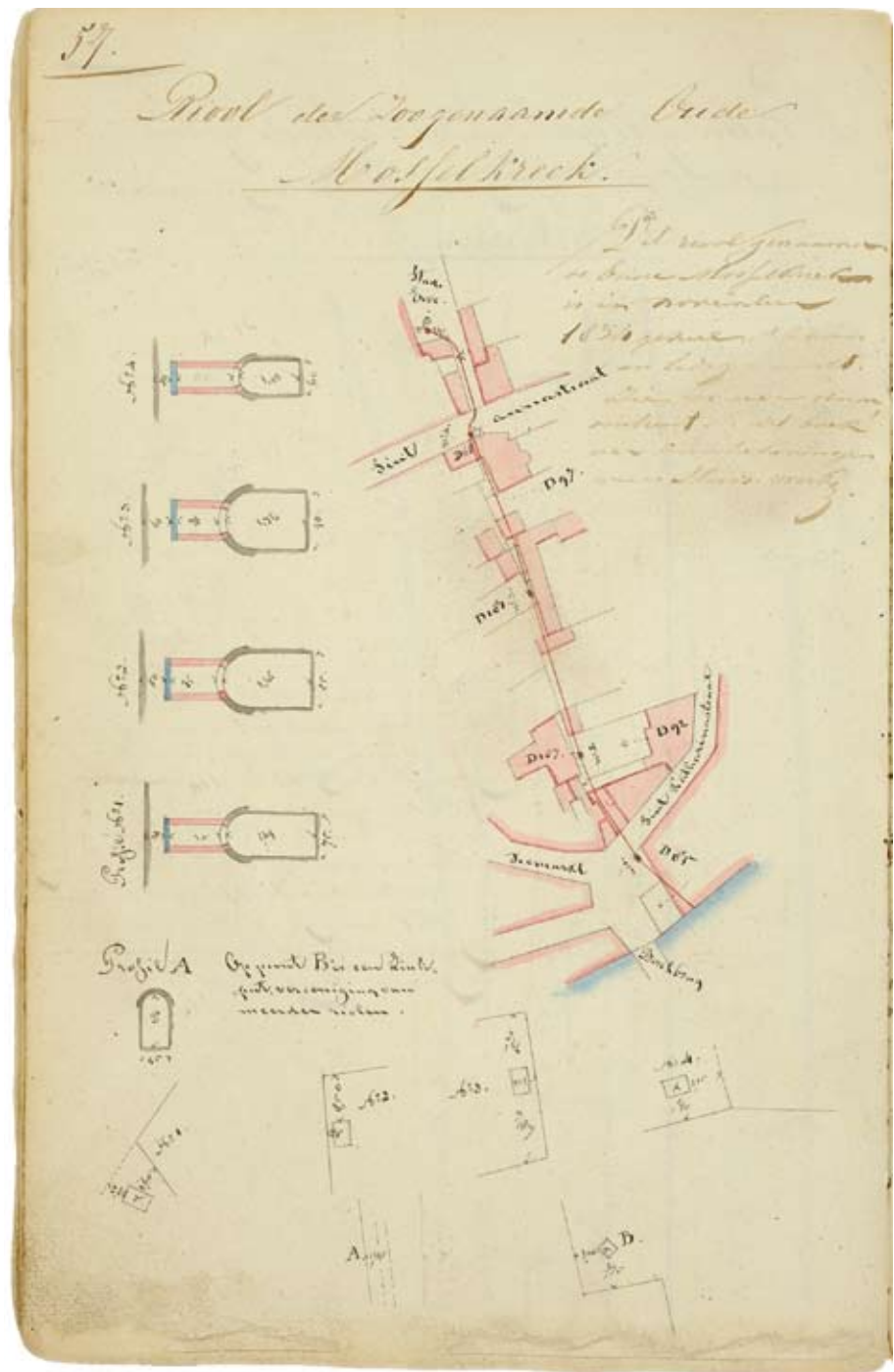
Het is volgens Kamphuis niet bekend wanneer het eerste stadhuis in Breda is gebouwd. Voor zover bekend moet het echter altijd op de huidige plaats gestaan hebben. Het is volgens Kamphuis niet onaannemelijk dat het huidige gebouw voor een gedeelte nog het eerste stadhuis van Breda is.

In een vestbrief uit 1385 is reeds sprake van het zogenaamde klein raadhuis. Dit was een aanbouw aan de zuidzijde van het grote raadhuis. In dat jaar moet dus ook het raadhuis zelf al bestaan hebben. Het stadhuis wordt echter volgens Van Hooydonk pas in 1415 in de bronnen vermeld.⁶ Hier hoeven wij geen verregaande conclusies aan te verbinden. Deze verwarring wordt louter veroorzaakt door een gebrek aan bronnen.

Het oorspronkelijke stadhuis was een stenen gebouw van bijna negen meter breed en 21 meter diep met muren van zestig tot zeventig centimeter dik. Dit huis werd door een brandmuur gesplitst in een zaal en een grote kamer. Het is in zijn geheel opgenomen in het huidige stadhuis. Kamphuis rekent dit huis tot het type van de zaalhuizen met achterkamer. Het gebouw had ongeveer dezelfde afmetin-

gen als de grote stenen adellijke woningen in die tijd, zoals de Herberg van de Heer aan de Reigerstraat. Onder het gebouw ligt een grote kelder. In 1534 brandde het hele complex uit, waarna het in grote haast werd hersteld met gebruikmaking van het gespaarde muurwerk.

Het raadhuis werd omgeven door percelen die hoorden bij het huis de Zwaan (ten noorden van het stadhuis). Van Hooydonk veronderstelt dan ook dat het perceel van het stadhuis afgesplitst werd van dit perceel van de Zwaan. Het perceel van het stadhuis zal dan aanvankelijk ook wel niet zo diep geweest zijn. Naast het

In november 1834 vervaardigde stadsarchitect A.J.F. Cuypers een kaartje van de zogenaamde Oude Mosselkreek, in werkelijkheid de Verloren Kost. Het noorden is rechts. Stadsarchief Breda, Archief van de Stadsarchitect, 1827-... (Afd. II-25), inv. nr. 13, Register van herstelde en nieuw gemaakte riolen, bruggen, pompen enzovoorts, 1833-1858, volgnr. 57.

klein raadhuis (ten zuiden van het oudste raadhuis) lag een poort, een wagenweg, die met een hek, een veken, afgesloten kon worden. Hierover hadden de percelen achter het stadhuis uitgang naar de Grote Markt.

■ HET ONDERHOUD VAN DE VERLOREN KOST

In de oudst bewaarde stadsrekening, die van 1494, is, zoals gezegd voor het eerst sprake van ‘de wetering achter het stadhuis’. Later, zeker in 1578, wordt dit water aangeduid als de Verloren Kost.

De Verloren Kost moest natuurlijk worden onderhouden. Regelmatig werd het vaartje uitgediept en schoongemaakt. In 1578 werd de vaart tussen de Katerstraat en de Veemarkt ingestoken en geruimd.⁷ Volgens Van der Voort is al in 1578 een gedeelte van de Verloren Kost op het Stadserf gedempt. Inderdaad vinden we in de stadsrekening van 1578 een post onder het hoofdstuk ‘Van Mennen’. Mennen zijn de kosten die gemaakt moeten worden om aarde en kalk en dergelijke met kar en paard te laten vervoeren. In dat jaar is aan Adriaen Maes een som geld betaald om een grote hoop aarde die hij geruimd had uit de vaart in de Sint Annastraat, te voeren in de Verloren Cost achter het Stadhuis.⁸ Blijkbaar is een gedeelte van de Verloren Kost achter het stadhuis gedempt met grond die afkomstig uit de vaart verderop. Dit is meteen de eerste keer dat het watertje bij deze naam wordt genoemd.

Het in november 1834 door stadsarchitect A.J.F. Cuypers vervaardigde kaartje van de Verloren Kost, geprojecteerd op de huidige situatie. Bewerking: Hans de Kievith.

In 1580 werd er zelfs een speciale ordonnantie op de vaart achter de Veemarkt uitgevaardigd.⁹ In deze ordonnantie werd de breedte van de vaart beschreven, de brouwerijen die aan de vaart grensden werden genoemd en er werd een opsomming gegeven van de gelinten (schuttingen) langs de vaart. Iedereen die geen muur had langs de vaart moest zijn erf afgrenzen met stijlen of pijlen. Bomen die over de vaart heen hingen moesten worden afgehouden. Varkens- en beestenkooien en privaten aan de vaart moesten worden afgebroken. Er mocht geen zeepsop, vispel, bloed, vuiligheid van beesten en water uit kalkputten in de vaart gegooid worden. Verder werden regels gegeven voor trappen in de vaart en bruggen over de vaart.

In 1588 werd de Verloren Kost geruimd en opgemetseld.¹⁰ In 1599 moesten de geërfdén op de vaart achter de Oude Veemarkt (de eigenaren van percelen dus die aan de vaart grensden) hun vaart weer eens diepen en zo kunnen we nog wel een hele tijd doorgaan.¹¹ In een stuk uit 1628 worden de breedtes gegeven, in voeten, van de erven grenzende aan de Verloren Kost.¹² In 1691 werd het vaartje achter de Katerstraat geschouwd.¹³ Het bestond toen dus nog.

Op de plattegrond van Breda, die in 1625 getekend werd door Denis van Alsloot, loopt de Verloren Kost nog over het Stadserf. Het Stadserf zelf staat overigens niet aangegeven. Ook de plattegrond die David Portius in het zelfde jaar tekende geeft deze situatie weer.

Volgens Kappelhof bestond in 1650 nog de bierbrouwerij Den Rooster, gelokaliseerd op Veemarktstraat 59 en 61.¹⁴ Deze brouwerij moet zijn water uit de Verloren Kost gehaald hebben.

In 1708 zou de Verloren Kost worden gedempt. We komen hier nog op terug.

De middeleeuwse huizen in de stad Breda waren grotendeels gebouwd van hout en gedekt met riet. Het stadsbestuur was zich bewust van deze brandgevaarlijke situatie en probeerde geleidelijk aan de situatie te verbeteren. Vanaf 1481 werden er subsidies gegeven voor het leggen van ‘harde’ daken, daken van leien of tegelen. Al vóór 1490 waren er meerdere huizen gebouwd in steen. Het probleem loste zichzelf op. De zomer van 1490 was warm en droog en er waren veel grote branden in steden en dorpen. Op 27 augustus brak brand uit in een huis aan de Vismarkt: de eerste stadsbrand. De wind kwam uit het noordoosten en de meeste huizen aan de Vismarktstraat, Visserstraat, een gedeelte van de Torenstraat, de Tolbrugstraat en een gedeelte van de Lange Brugstraat brandden af. 170 Huizen lagen in as.

De stadsbrand van 1490 heeft grote gevolgen gehad voor de stad. De huizen werden herbouwd in steen en er werd van de gelegenheid gebruik gemaakt nieuwe straten en pleinen aan te leggen.

Op 23 juli 1534 trof voor de tweede keer een grote brand de stad Breda. Ook de zomer van 1534 was warm en droog. De brand begon bij de Sint-Janskapel (op de hoek van de Sint Janstraat en de huidige Halstraat). Doordat de wind uit het zuidwesten kwam werd de gehele binnenstad vernietigd, behalve het gedeelte dat in 1490 al was afgebrand en daarna was herbouwd in steen. Deze tweede brand heeft minder betekenis voor de geschiedenis van het Stadserf. Het was toen namelijk al aangelegd.

■ DE NIEUWSTRATEN

Na de stadsbrand van 1490 tot aan de Beeldenstorm van 1566 is er in Breda een groot aantal nieuwe straten aangelegd. Deze stonden ook inderdaad bekend als nieuwstraten. Doel hiervan was waarschijnlijk het verbeteren van de verkeersstructuur (Nieuwstraat, Sint Annastraat, Halstraat) en het creëren van marktplaatsen (Nieuwe Korenmarkt of Havermarkt en Nieuwe Vismarkt). Bij enkele straten was het uitdrukkelijk de bedoeling bouwgrond te ontsluiten (Keizerstraat en Nonnenveld).

Deze ingrijpende verandering van de stadsplattegrond werd in grote mate mogelijk gemaakt doordat Breda in twee fasen afbrandde, in 1490 en in 1534.

In Breda is nog geen systematisch onderzoek gedaan naar deze nieuwstraten. Dat heeft aanleiding gegeven tot allerlei misverstanden over de redenen deze straten aan te leggen, de manier waarop dat gebeurde enzovoorts.

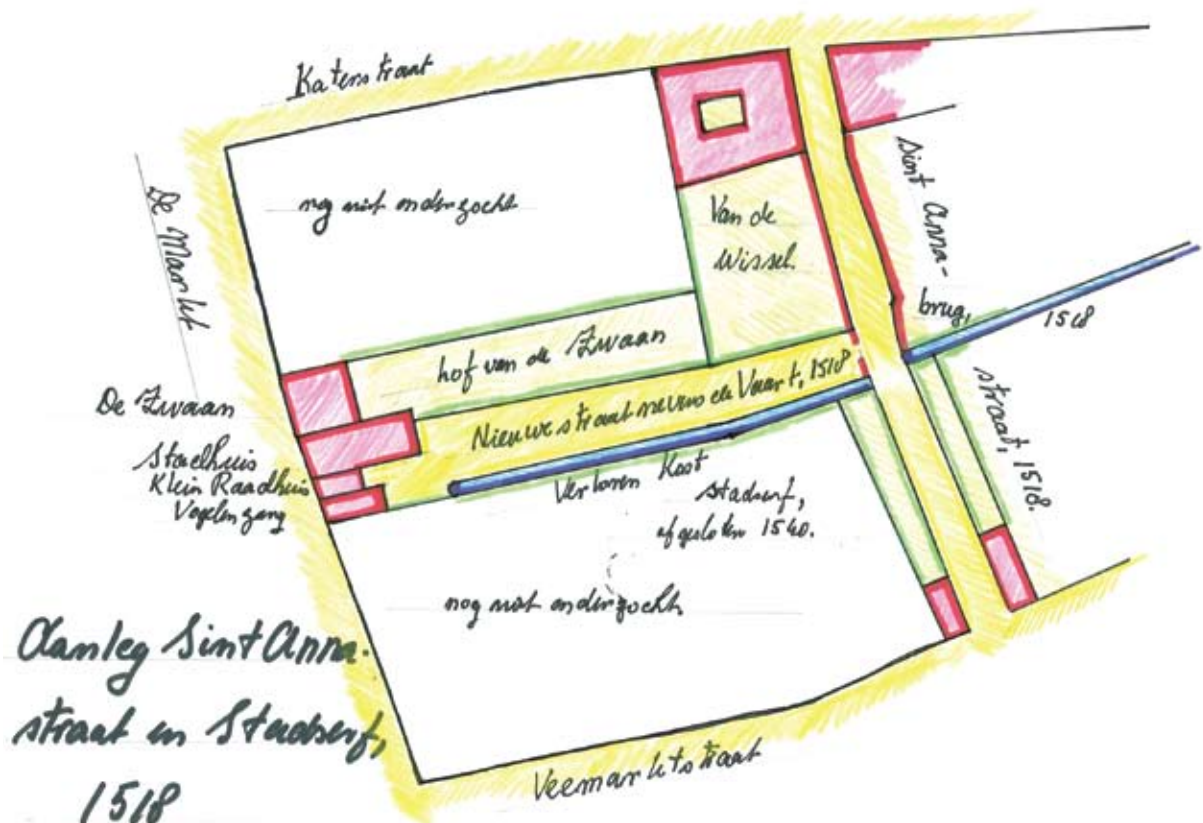
Ook in Antwerpen zijn in deze tijd talloze 'nieuwstraten' aangelegd. De situatie in Breda moet nog worden vergeleken met die in Antwerpen. Waarschijnlijk zal dit heel wat nieuwe gezichtspunten opleveren.

■ DE AANLEG VAN DE SINT ANNASTRAAT

In 1518 werden er drie nieuwstraten tegelijkertijd aangelegd, namelijk de Kraanstraat, de Sint Annastraat en het huidige Stadserf. Verschillende auteurs, Brekelmans, Van der Voort en Van Hooydonk, hebben de aanleg van de Sint Annastraat beschreven. In 1518 kochten de burgemeesters van Breda een huis aan de Vee Marktstraat met de bedoeling dat af te breken en daar een straat aan te leggen. Dit huis liep tot aan de vaart, de Verloren Kost, toe. Ten noorden van de vaart, aan de zijde van de Katerstraat, werd van Jan van Wisschel, de eigenaar van het pand dat nu het westelijke hoekpand van de Sint Annastraat en de Catharinastraat is, een gedeelte gekocht van zijn grond.

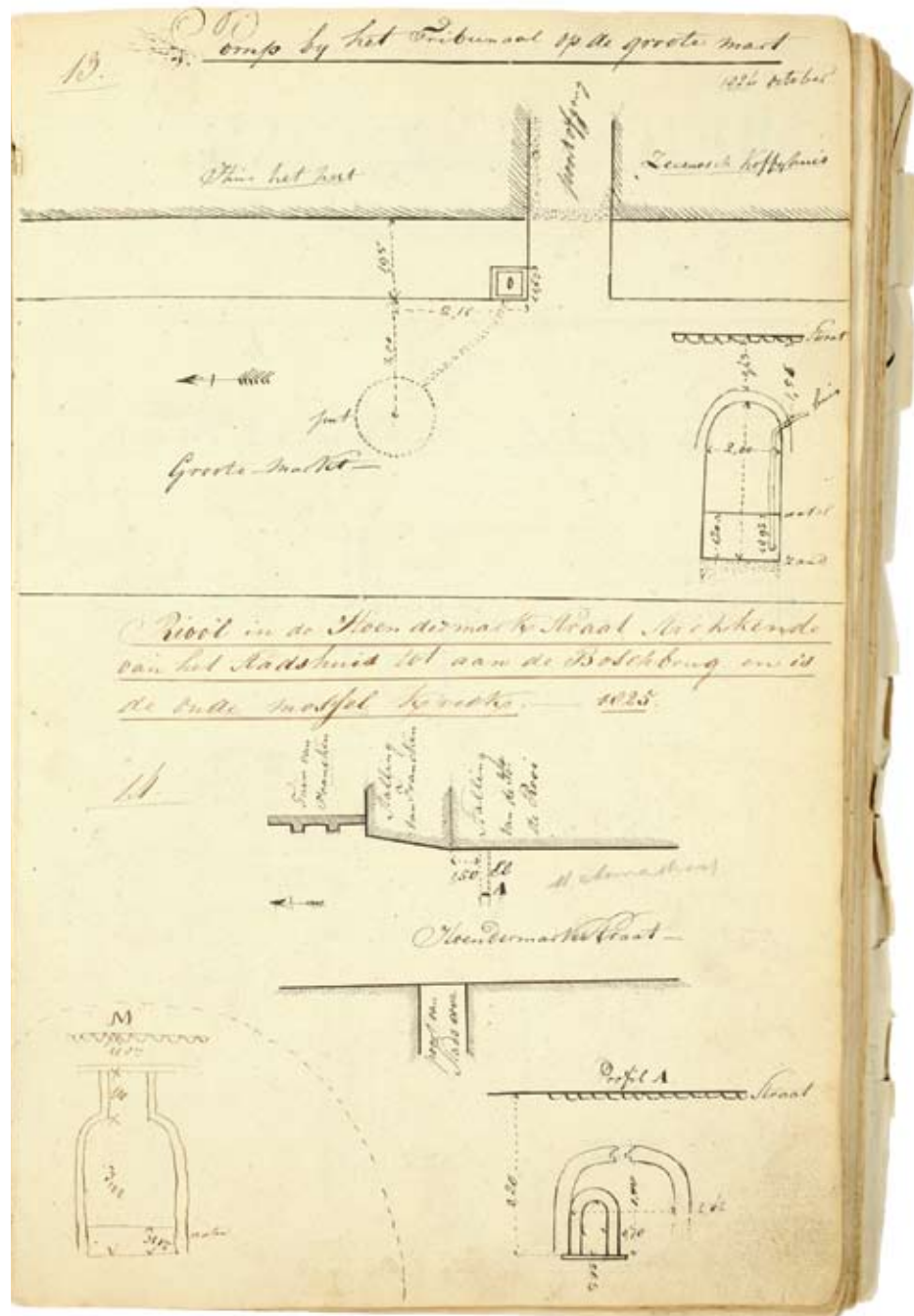
Nog in 1518 werd de nieuwe straat opgemeten en uitgezet. Midden in de straat moest een brug worden gebouwd over de Verloren Kost. In 1825 maakte stadsarchitect Cuypers een tekening van de Oude Mosselkreek, in werkelijkheid de Verloren Kost, in de Sint Annastraat. Het gewelf van de brug was 2 meter 62 breed en

De Sint Annastraat en de nieuwe straat naast de vaart, het huidige Stadserf, werden aangelegd in 1518. De straat naast de vaart werd aangelegd op een gedeelte van de hof van het huis de Zwaan, dat door de stad genaast of genaderd was. In 1540 werd de straat afgesloten en werd het een particulier erf, eigendom van de stad. Tekening: auteur.

1 meter 78 hoog. De bodem van de Verloren Kost bevond zich 2 meter 20 onder het straatniveau van de Sint Annastraat.¹⁵ Naderhand is in de brugopening een riool gemetseld.

De ondergrond van de straat is niet onteigend, wat tegenwoordig de meest gebruikelijke procedure zou zijn. De besprekingen met de eigenaren werden echter gevoerd door de burgemeesters en de drossaard, terwijl ook enkele raadslieden van graaf Hendrik III van Nassau aanwezig waren. De kopers werd duidelijk gemaakt dat het de wil was van de graaf dat deze straat aangelegd zou worden, dus ze werden wel enigszins onder druk gezet mee te werken.

Een plattegrondje van stads-architect A.J.F. Cuypers uit 1825. De Hoendermarktstraat is de Sint Annastraat. Het noorden is links. Rechtsonder (Profiel A) heeft Cuypers een doorsnede van de brug uit 1518 afgebeeld, met daarin een nieuw riool. Stadsarchief Breda, Archief van de Stadsarchitect, 1827-... (Afd. II-25), inv. nr. 13, Register van herstelde en nieuw gemaakte riolen, bruggen, pompen enzovoorts, 1833-1858, volgnr. 14.

Aanvankelijk werd de straat aangeduid als de Korte Nieuwstraat. Al in 1519 duikt de naam Sint Annastraat op. De heilige Anna, de moeder van Maria en de grootmoeder van Jezus, was in deze tijd een heilige die erg in de mode was. Dit hangt op zijn beurt weer samen met de aandacht voor het gezin bij de opkomende burgerij. Het is dus bij uitstek een burgerlijke en stedelijke heilige, en het is niet verwonderlijk dat haar naam verbonden werd aan een straat. Misschien stond een beeld van haar in de gevel van een van de hoekpanden aan de Veemarktstraat. In Breda's Museum wordt een eikenhouten beeldengroep, een zogenaamde Sint-Anna-te-Drieën, uit omstreeks 1500-1525. De groep is afkomstig uit het klooster Sint Catharinadal en stelt de heilige Anna voor met haar dochter, de heilige Maria en haar kleinzoon, Jezus als kind.

In de stadsrekening van 1518 wordt gezegd dat de straat is aangelegd 'navolgende d' ordonnancie myns geneden heren', dus op bevel van graaf Hendrik III. Ten onrechte hebben verschillende auteurs hier de conclusie uit getrokken dat de graaf een persoonlijk belang had bij deze straat, of dat de graaf een rechtstreekse reden had de straat aan te laten leggen. Brekelmans poneert in zijn artikel de theorie dat de Sint Annastraat is aangelegd om de heer van Breda een meer directe toegang te geven met zijn paarden en wagens vanuit de Molenstraat naar het Valkenberg. Van der Voort geeft ongeveer dezelfde theorie. Van Hooydonk zegt dat over de motieven van graaf Hendrik III voor de aanleg van de straat niets bekend is. Hij veronderstelt dat het vee, dat nodig was voor de huishouding van de graaf op het kasteel, de aanleg van deze straat nodig maakte.

In werkelijkheid werd de straat echter aangelegd vanuit een stadsbelang. De naam Korte Nieuwstraat geeft aan dat deze straat de tegenhanger was van de huidige Nieuwstraat aan de westzijde van de stad. Het doel van de aanleg was dus de verkeerscirculatie aan de oostzijde van de stad te verbeteren, met name op de dagen dat de Markt versperd was door kramen en dergelijke. En, zoals we hierna zullen zien, is de Sint Annastraat waarschijnlijk mede aangelegd om het stadhuis te ontsluiten vanaf de achterzijde.

De Sint Annastraat is in ieder geval niet aangelegd om bouwgrond te ontsluiten, zoals Van Hooydonk terecht stelt. In Breda kende men nog niet het verschijnsel van de melioratie, een belasting op waardevermeerdering van grond. Melioratie betekent letterlijk grondverbetering. In de huidige betekenis wordt onder grondverbetering of melioratie verstaan het verbeteren van de grondgesteldheid om de draagkracht van de grond te vergroten. In de zestiende eeuw werd onder melioratie wat anders verstaan. In 1586 werd in Amsterdam de Lastage aangelegd. De stad bepaalde hoe de straten en stegen zouden worden gelegd en de eigenaren verplichtten zich tot het afbreken van de bestaande bebouwing en de ophoging van hun erven. De stad zou zorg dragen voor zand en bestrating, waarvoor de eigenaren een nog vast te stellen bedrag aan belasting, de zogenaamde melioratie,

moesten betalen. De stad had eerder een bouwverbod ingesteld. Voordat de eigenaren mochten gaan bouwen moest het te betalen bedrag aan melioratie voor iedere eigenaar schriftelijk zijn vastgelegd. Alle erven werden daartoe opgemeten.

■ DE AANLEG VAN EEN NIEUWE STRAAT LANGS DE VAART

In 1518, tegelijkertijd met de aanleg van de Sint Annastraat, werd ook het huidige Stadserf aangelegd. De uitgaven voor de aankoop van de ondergrond van het Stadserf worden in de stadsrekening van 1518 verantwoord in het hoofdstuk van allerhande uitgaven onder de titel ‘van gekochte huizen en erven tot straten te maken’.¹⁶ Dat duidt al op twee zaken, namelijk in de eerste plaats dat men in 1518 heel druk was met het aanleggen van diverse nieuwstraten en in de tweede plaats dat het huidige Stadserf aanvankelijk bedoeld was als een straat.

Willem Cornelissen had van Adriaen Anthonis Nobels zoon een huis en een hof gekocht. Tevoren maakte dit complex deel uit van de herberg de Zwaan, Grote Markt 40, ten noorden van het stadhuis. Het bewuste huis en hof was gelegen achter het stadhuis, naast de watering of vaart aldaar, de Verloren Kost dus. ‘Ende wair men in meijningen was de njeustrate bij de Katerstrate ende oic een straten neffens de vairt voirssegt te maicken, soo hebben de borgemeesteren bij raidt ende (...) vanden anderen wethouderen den voirssegden coop bij naderinge voir de stadt genomen ende hebben betailt den voirgenoemde Adriaenen Nobels de somme van C ende thien Rijns gulden.’ Uit deze aantekening blijkt dus duidelijk dat men van plan was het huidige Stadserf aan te leggen als een straat naast de vaart. Bij de verkoop moest natuurlijk ook een kan wijn gedronken worden.¹⁷ ‘In van rasoengelde van desen coop betailt xxiiii stuvers ende de tweedeel vande ii _ Rijns gulden ii stuvers die dair beneven opten selven coop verdroncken waren (...) xxxviii _ stuvers facit iii Rijns guldens ii _ stuvers.’

De koop door Willem Cornelissen werd door de stad genaderd. Naderschap, nadering of naasting is eigenlijk het recht, verleend aan de bloedverwanten van de verkoper van een onroerend goed, om het terug te nemen uit de handen van de vreemde koper, mits terugbetaling van de kooppenningen en van de redelijke kosten, om het vervreemde goed in de familie te behouden. De stad had blijkbaar eveneens het recht om te naderen, al blijkt dat niet uit een van de costumen die golden in Breda. In 1493 al nam de stad op die manier erven tot zich om de Havermarkt aan te leggen.

We vertelden reeds dat de stad in hetzelfde jaar van Jan van Wisschel, de eigenaar van het pand dat nu het westelijke hoekpand van de Sint Annastraat en de Catharinastraat is, een gedeelte kocht van zijn grond, om daar de Sint Annastraat

aan te leggen. Waarschijnlijk moest hij ook een gedeelte van zijn grond aan de Verloren Kost afstaan om daar de aanleg van het Stadserf mogelijk te maken.

■ HET STADSERF ACHTER HET STADHUIS

Op welke manier kunnen wij de oorspronkelijke straat die bedoeld was ter plaatse van het huidige Stadserf reconstrueren?

De oudste plattegrond van het Stadserf zou volgens de inventaris van het oude stadsarchief dateren uit 1669.⁸ Het plattegrondje is vrij schetsmatig, maar toch interessant genoeg. Het huisje aan de Sint Annastraat, naast de poort van het Stadserf, en de stal daarachter, zijn blijkbaar vóór 1669 door de stad verkocht. We zouden hieruit kunnen concluderen dat deze gebouwtjes op het Stadserf, dus op de straat gebouwd zijn. Het Stadserf zou dus aanvankelijk in volle breedte uitgekomen zijn op de Sint Annastraat. Een andere bron is het minuutplan van het kadaster van 1824. Deze gegevens kunnen worden aangevuld met een onderzoek in de vestbrieven, de transportaktes, van de erven die aan het Stadserf grenzen.

Een eenvoudige reconstructie van het Stadserf in zijn oorspronkelijke omvang wordt bemoeilijkt doordat de stad regelmatig stukjes van het Stadserf verkocht aan particulieren of grond ruilde. Hierna komen we uitgebreid terug op de lotgevallen van allerlei percelen ten noorden van het Stadserf. Soms was hierbij ook de stad betrokken. In feite moeten wij terug redeneren vanuit het minuutplan van het kadaster en daarin allerlei veranderingen in perceelsgrenzen vóór die tijd in verdisconteren. Onze indruk is dat de grens van de zuidzijde van het Stadserf nooit gewijzigd is.

Archeologisch onderzoek zou wellicht meer opheldering kunnen verschaffen over de structuur van de nieuwe straat langs de vaart en over de grenzen daarvan. Sporen zouden kunnen wijzen op sloten, gelinten of muren.

Voorlopig moeten we er van uitgaan dat het Stadserf een vrij brede straat was, ongeveer vijftien meter breed. Dat is voor een straat in de binnenstad behoorlijk breed. De Sint Annastraat is op zijn smalste punt maar acht meter breed. Van deze vijftien meter moet nog wel de breedte afgetrokken worden van de wetering de Verloren Kost. Waarschijnlijk zal de straat een breedte hebben gehad van ongeveer acht meter, met aan de zuidzijde een vrij brede vaart met misschien wel nog een strook grond aan de zuidzijde daarvan.

Zoals gezegd lag naast het klein raadhuis een poort, een wagenweg, die met een veken afgesloten kon worden. Waarschijnlijk is deze poort pas afgesloten na de herbouw van het stadhuis na de stadsbrand van 1534. Dat zou betekenen dat de weg langs de vaart ten tijde van de aanleg doorliep van de Sint Annastraat tot aan de Grote Markt.

De verbinding tussen het Stadserf en de Grote Markt is pas hersteld in 1925. Vanaf waarschijnlijk 1534 tot dat jaar liep het Stadserf dood tegen de achterzijde van het stadhuis. Het is voorlopig niet te zeggen hoe dat de straat hier eindigde. Waarschijnlijk zijn later enkele huisjes aan de Sint Annastraat gebouwd op de ondergrond van het Stadserf en heeft de nieuwe straat over de volle lengte één breedte gehad.

In 1536 wilde graaf Hendrik van Nassau de Latijnse School weg hebben uit de Schoolstraat. Het stadsbestuur dacht aanvankelijk de nieuwe school te bouwen op het 'stadterf achter de stadthuys'. Daar hoeft niet persé het huidige Stadserf mee bedoeld te zijn. Men kan daarmee ook bedoeld hebben op een perceel stadsgrond achter het stadhuis aan de voorbedoelde straat. Het plan ging niet door, de school werd verplaatst naar de Nieuwstraat. Het geeft echter wel aan dat men het Stadserf nog steeds als een straat beschouwde.

■ WAAROM WERD DE STRAAT AANGELEGD?

Wat is de reden geweest deze straat, het huidige Stadserf, aan te leggen? We mogen al blij zijn dat men vast legde wat men deed. Datgene wat men van plan was te doen en niet nog gedaan had werd ook niet opgeschreven.

De volgende redenen kunnen worden aangevoerd.

Meerdere straten die vóór het Stadserf zijn aangelegd, de Nieuwstraat, de Kraanstraat en de Sint Annastraat, werden aangelegd met een verkeerstechnisch doel. We kunnen veronderstellen dat het Stadserf is aangelegd met de bedoeling de Sint Annastraat en de Grote Markt te verbinden en de Grote Markt gemakkelijk van de oostzijde te ontsluiten.

Andere straten die vóór het Stadserf zijn aangelegd, met name de Havermarkt en de Nieuwe Vismarkt, hadden duidelijk de functie van marktplaats. Zou dit de oorspronkelijke functie van het Stadserf geweest zijn? Het Stadserf is inderdaad wel wat breed voor een gewone straat. Er waren echter op dat moment voldoende marktplaatsen ter beschikking: de Grote Markt voor allerlei goederen, de Havermarkt voor graan, de Nieuwe Vismarkt voor vis en de brede gedeelten van de Veemarktstraat voor vee. We kunnen nauwelijks veronderstellen dat het stadsbestuur hier de varkenshandel wilden onderbrengen. Misschien was hier de groentehandel en fruithandel gedacht, die later een plaats vond in de Reigerstraat, of de boterhandel. Groente en fruit is nog niet zo gek, vanwege de aanwezigheid van het water van de Verloren Kost. De Reigerstraat is niet meer dan een brede straat, breed genoeg om er kraampjes of huisjes tegen de kerkhofmuur te kunnen bou-

wen, maar niet zo breed dat we hem tegenwoordig als een echt marktplaats zouden beschouwen.

Rond 1500 werden in Breda ook meerdere toegangsstegen aangelegd tot de verschillende wateren, om water te kunnen halen, in geval van brand en voor andere doeleinden. Het Stadserf is echter wel wat groot voor een simpele watertoegang.

Gesuggereerd is ook dat het Stadserf oorspronkelijk aangelegd zou kunnen zijn om de grote achtererven van de Catharinastraat, de Veemarktstraat en de Grote Markt te ontsluiten. De latere geschiedenis verzet zich echter tegen deze suggestie. Immers, het stadsbestuur heeft honderden jaren lang zijn best gedaan om rechten van overpad over het Stadserf zo veel mogelijk tegen te gaan.

In 1537 werd de Latijnse School gebouwd aan de Nieuwstraat. Deze was aan de achterzijde ontsloten door de Schoolgang. Deze begon aan de Karrestraat, kruiste de waterloop de Mosselkreek en kwam via een bruggetje uit op het achterterrein van de Latijnse School. De Schoolgang was een openbare weg. Een vergelijking met het Stadserf dringt zich op. We weten echter te weinig van de ontstaansgeschiedenis van deze gang om een goede vergelijking te kunnen maken.

Het blijven echter speculaties. Het zal niet de bedoeling geweest zijn hier bouwgrond te ontsluiten om daar later huizen te bouwen, zoals we al aangetoond hebben bij de Sint Annastraat. Het is mogelijk dat het Stadserf inderdaad bedoeld is geweest wat het uiteindelijk geworden is, een opslagterrein achter het stadhuis, of de toegang tot dit achterterrein.

Hoofdstuk 6 Van straat tot opslagterrein

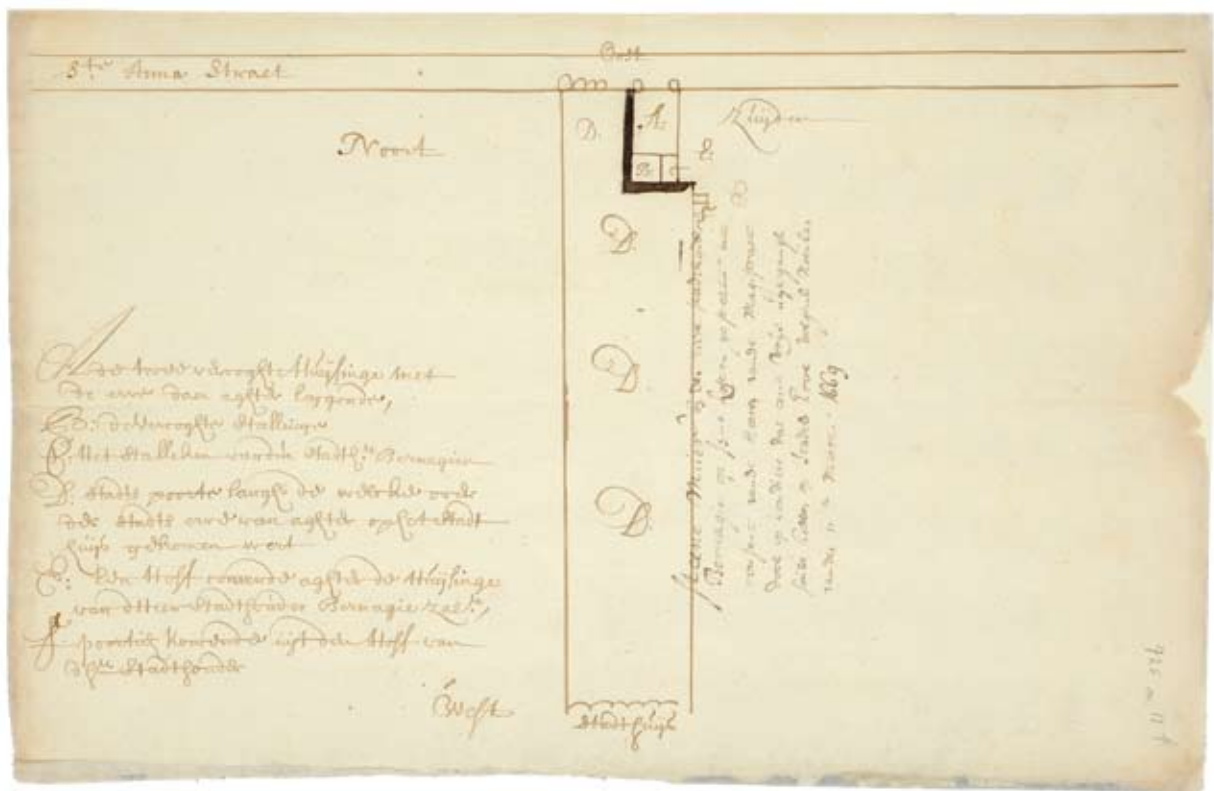
Het grootste gedeelte van zijn leven heeft het Stadserf niet doorgebracht als straat, maar als achterterrein van het stadhuis. Dit achterterrein had allerlei doeleinden, zoals opslagterrein, achterttoegang, toegang tot stallen en koetshuizen en dergelijke. Vrij snel na de aanleg moet het idee van een straat verlaten zijn.

De oudste plattegrond van het Stadserf zou dateren uit 1669. Waarschijnlijk is het kaartje later gemaakt. Het noorden is links. Boven aan de tekening staat de Sint Annastraat. D is het Stadserf. A, B en C zijn huisjes die waarschijnlijk in de loop van de tijd op het Stadserf gebouwd zijn. Rechts staat een muur aangegeven die stadhouder Bernagie op zijn eigen kosten heeft laten bouwen. F is een poortje dat toegang geeft vanaf het Stadserf tot de hof van stadhouder Bernagie. De Verloren Kost (gedempt in 1708) staat niet aangegeven. Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. 1-1a), inv. nr. 1809.

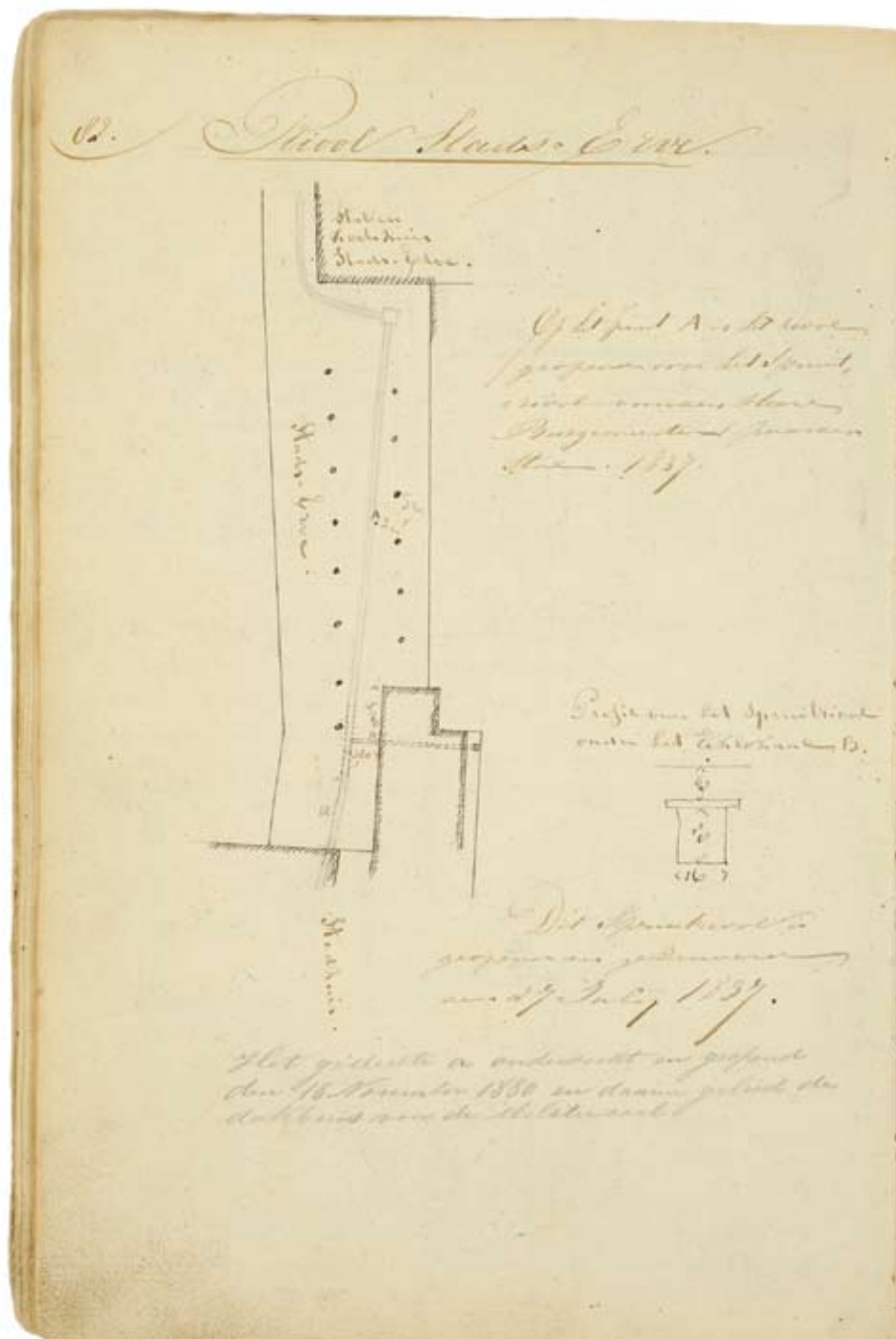
■ PLATTEGRONDEN EN BESCHRIJVINGEN

Van de zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse situatie van het Stadserf hebben we een redelijk beeld door de verschillende plattegronden die er van bestaan.

De oudste plattegrond van het Stadserf zou volgens de inventaris dateren uit 1669.¹⁹ Dit jaartal staat niet op het stuk zelf. Blijkbaar heeft de inventarisator dit geconcludeerd uit andere bronnen. Het plattegrondje is vrij schetsmatig, maar toch interessant genoeg. De aanleiding het schetsje te maken is blijkbaar een ruzie tussen de stad en stadhouder Bernagie. Bij de muur aan de zuidzijde staat aangekend 'steene muer bij den heere stadhouder op sijne kosten gestelt met consent van de heeren van de magistrat, doch op conditie dat eene vrije uitgangh soude

hebben op Stadts Erve volgens notulen van den 11den meert 1669.' Het huisje aan de Sint Annastraat, naast de poort van het Stadserf, en de stal daarachter, zijn blijkbaar vóór 1669 door de stad verkocht. We zouden hieruit kunnen concluderen dat deze gebouwtjes op het Stadserf, dus op de straat gebouwd zijn. Het Stadserf zou dus aanvankelijk in volle breedte uitgekomen zijn op de Sint Annastraat. Op het plattegrondje staan geen bomen aangegeven, wat niet wil zeggen dat ze er niet gestaan hebben. Ook de Verloren Kost staat niet aangegeven. Wellicht was het gedeelte op het Stadserf toen al gedempt. Zoals gezegd is de Verloren Kost waarschijnlijk gedempt in 1708.

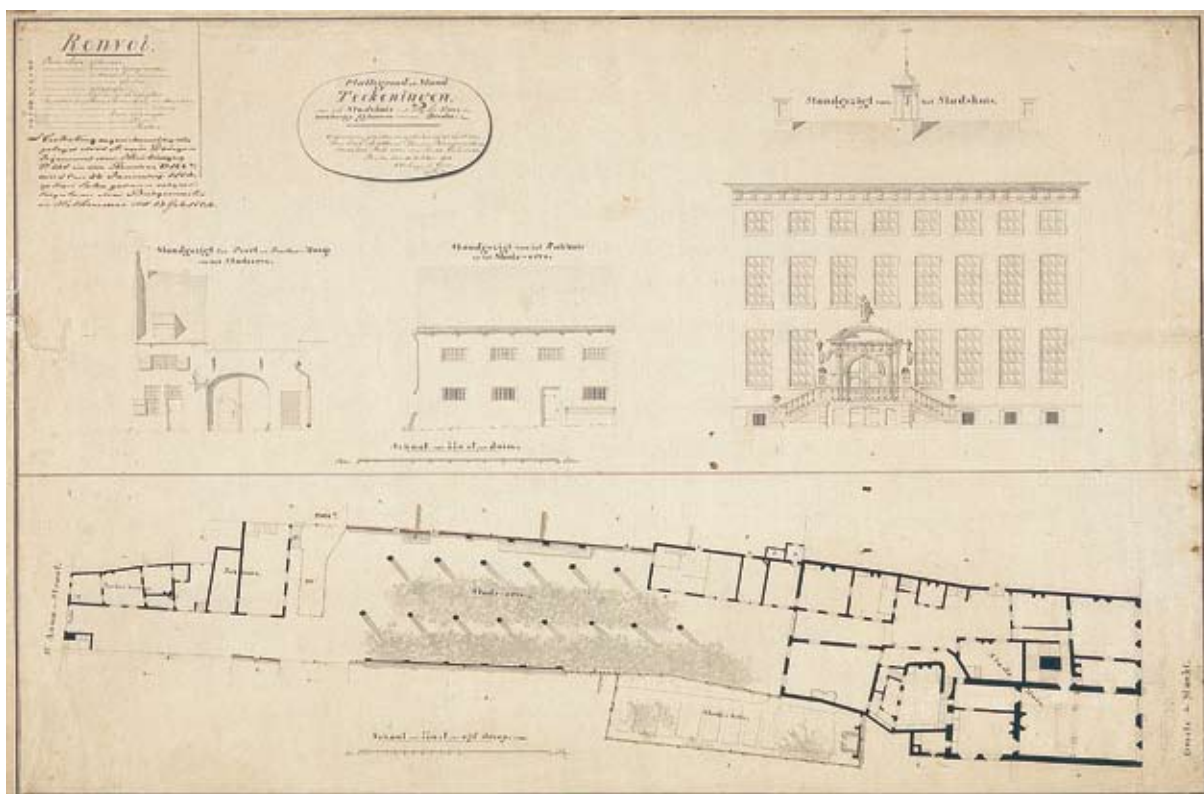

In 1837 maakte ook stadsarchitect A.J.F. Cuypers een plattegrondje van het Stadserf. Hij gaf hierop de plaats aan van de bomen en van het riool. Stadsarchief Breda, Archief van de Stadsarchitect, 1827-... (Afd. II-25), inv. nr. 13, Register van herstelde en nieuw gemaakte riolen, bruggen, pompen enzovoorts, 1833-1858, volgnr. 82.

Het in 1837 door stadsarchitect Cuypers getekende plattegrondje van het Stadserf, geprojecteerd op de huidige situatie. Bewerking: Hans de Kievith.

Een plattegrond van het stadhuis en het Stadserf van stadsarchitect K. Koelewijn de Geus uit 1822. Het noorden is onder. Aan de noordzijde en de zuidzijde wordt het Stadserf afgescheiden door muren met steunberen. Op het erf staan twee rijen bomen. Aan de noordzijde van het Stadserf bevindt zich nog een stadstuin, die wél eigendom was van de stad, maar geen deel uitmaakte van het Stadserf. De zuidelijke muur en de zuidelijke rij lindebomen bestaan nog steeds. Collectie Breda's Museum, inv. nr. ST 110.

Op stadsplattegronden wordt het Stadserf in de zeventiend en achttiende eeuw meestal niet aangegeven. Op de bekende plattegrond van Blaeu, die de situatie weergeeft van 1637, is het Stadserf wel te onderscheiden, maar deze plattegrond

is niet in alle details betrouwbaar. Het Stadserf staat wél aangegeven op de plattegrond van Breda uit 1748 van H.E. Barstädt, en op alle plattegronden die daar weer van zijn afgeleid.

In 1822 maakte de stadsarchitect K. Koelewijn de Geus een plattegrond van het stadhuis en het Stadserf.²⁰ Het Stadserf was toen een langwerpige ruimte. Aan de noordzijde en de zuidzijde werd deze afgescheiden door muren met steunberen. De zuidelijke muur rest ons nog steeds, de noordelijke is in de loop van de tijd verdwenen. Er ligt een taak voor de archeoloog deze terug te vinden. Op het erf staan twee rijen bomen. De zuidelijke rij lindebomen bestaat ook nog steeds. De achterzijde van het stadhuis was in 1822 maar een rommeltje. Het casco van het oude stadhuis van vóór de stadsbrand is op de plattegrond goed te herkennen. In de loop van de tijd zijn er aan de achterzijde allerlei aanbousels verzezen, waardoor de zijde van het Stadserf wel erg schilderachtig werd, maar geen allure meer had.

In 1824 werden de kadastrale opmetingen voltooid van de toenmalige gemeente Breda. Op het zogenaamde kadastrale minuutplan zien we het Stadserf aangegeven als een particulier terrein, niet als een openbare straat. Opvallend is de straatachtige breedte. Ten noorden van het Stadserf lag nog een hof, die niet bij een van de omringende huizen hoorde, en zijn uitgang had naar de Grote Markt door een poort. Deze kaart is van groot belang vanwege de nauwkeurigheid en omdat hieraan weer de gegevens van de eigenaren uit 1832 aan gekoppeld kunnen worden.

In 1837 maakte stadsarchitect A.J.F. Cuypers een plattegrondje van het Stadserf.²¹ Hij gaf hierop de plaats aan van de bomen en van het riool.

Deze gegevens kunnen we aanvullen met de legger van openbare wegen van 1872.²² Het Stadserf was toen gedeeltelijk bestraat met keien en grotendeels met klinkers. Een gedeelte van het plein was toen nog niet bestraat. Het Stadserf was toen zoals gezegd beplant met veertien lindebomen.

■ GEDEGRADEERD TOT OPSLAGTERREIN

Na de grote stadsbrand van 1534 moest het stadhuis opnieuw worden opgebouwd. Dat gebeurde pas in 1539 en 1540. Waarschijnlijk heeft men toen de beslissing genomen het Stadserf af te sluiten van de Sint Annastraat en het verder te behandelen als een particulier erf, eigendom van de stad, dus niet meer als een openbare straat. Volgens de stadsrekening van 1540 is Bastiaen den Steenhouders (hij zal wel steenhouwer geweest zijn van beroep) betaald omdat hij aan de poort op de vaart in de Sint Annastraat de haken ingelaten heeft en ander werk gemaakt heeft.²³ Ook werd de kalk betaald waarmee men de poort in de Sint Annastraat en de schei-muur tussen de stad en Cornelis Anthonissen erfgenamen mee gemetseld had.

In de stadsrekening van 1542 wordt in het hoofdstuk 'Van mensen en karren' gesproken van hout dat gevoerd wordt naar 'achter het stadhuis'. Het Stadserf was op dat moment dus al in gebruik als opslagplaats.²⁴

In de stadsrekening van 1561 bijvoorbeeld wordt er gezegd dat de kalk die overgeschoten was bij werkzaamheden aan de Nieuwe Kade (de huidige Haven) achter het stadhuis werd gevoerd.²⁵ Het ging om 56 karren kalk en tras. Deze werd achter het stadhuis 'beslaan'.²⁶ Bij een nauwkeurig doornemen van alle stadsrekeningen zullen er waarschijnlijk meer van dit soort posten tevoorschijn komen.

De stad had de beschikking over verschillende erven of opslagplaatsen, waar massagoederen, zoals hout, steen, kalk en puin kon worden opgeslagen. In de oudste stadsrekeningen al wordt regelmatig het stads erf genoemd, een erf dat eigendom was van de stad. Dit is niet het huidige Stadserf, maar een erf aan de stadsmuur, tussen de Waterpoort (aan het einde van de Waterstraat) en de Lombardpoort (aan het einde van de Eindstraat). Dit erf was gunstig gelegen voor aanleggende schepen die hier zware stukken konden lossen, zoals hout en stenen. Behalve dit oude stads erf had de stad ook de beschikking over een terrein voor opslag dat de Haringtuin genoemd werd. Hier is echter in 1518 de Kraanstraat aangelegd. Ook het kerkhof rond de Onze-Lieve-Vrouwekerk werd regelmatig gebruikt om er hout, kalk of gruis (puin) neer te leggen.

Ter plaatse van het stads erf bij de Lombardpoort werd later de huidige Karnevelstraat aangelegd. Hiernaar moet nog aanvullend onderzoek worden gedaan. Zoals gezegd was de Haringtuin in 1518 al weggevalen als opslagterrein. Hoe lang het kerkhof als opslagterrein gefunctioneerd heeft zou moeten blijken uit onderzoek in de stadsrekeningen. Dit onderzoek zou ook opheldering moeten geven over de functie van het huidige Stadserf als opslagterrein.

■ RECHTEN VAN UITGANG

Hierna volgen nog heel wat ruzies over het recht van aangrenzende eigenaren om over het Stadserf te mogen gaan. Een van de oudste vermeldingen is in de stadsrekening van 1578.²⁷ De erfgenamen van Peter Piggen moesten de stad een cijns betalen uit een huis op de Markt dat voorheen eigendom was van Cornelis Anthonis zoon. Deze cijns moest worden betaald uit zake van een deur die Anthonis Heijen gemaakt had in zijn muur aan de waterschap achter het stadhuis en daar uit te wegen. Hier is dus sprake van een recht van uitgang van een huis, aan de zuidzijde van het stadhuis nemen we aan, over de Verloren Kost heen naar het Stadserf. Dit recht moet dus al ruim vóór 1578 gevestigd zijn.

De uitwegen over het Stadserf zouden de eerste vier of vijfhonderd jaar voor heel wat problemen zorgen.

■ DE HUISJES AAN DE SINT ANNASTRAAT NAAST HET STADSERF

Hiervoor is de theorie ontvouwd dat de twee huisjes aan de Sint Annastraat, ten zuiden van de poort van het Stadserf, op een zeker moment op de straat van het Stadserf gebouwd zijn.

We hebben nog niet de vestbrief gevonden waarbij de stad de grond verkoopt aan een particulier. De enige aanwijzing tot nu toe wordt gevormd door het kohier van de tiende en de twintigste penning van 1558. Volgens dit kohier stonden er aan de westzijde van de Sint Annastraat in dat jaar zeven woningen. Aan het begin van de negentiende eeuw waren er dat elf, behalve het hoekpand. Op het minuutplan van het kadaster staan er twaalf panden in de Sint Annastraat aan deze zijde, inclusief het hoekpand. Het eerste pand is gesplitst uit het hoekpand, maar dat betekent dat er nog drie panden ná 1558 bij gekomen zijn. Dit alles vormt nog geen bewijs, maar het is wel aannemelijk dat de huidige panden Sint Annastraat 17 en 19 gebouwd zijn op het Stadserf.

Van der Voort noemt in zijn artikel over de aanleg van de Sint Annastraat de twee huisjes niet. Wel blijkt dat het meest noordelijke huis aan de westzijde in de zestiende eeuw grensde aan de Verloren Kost.

De huisjes zijn echter gebouwd vóór 1644. Het huisje in de Sint Annastraat naast de poort van het Stadserf komt in het pondboek van dat jaar voor onder nummer 177. Het huisje daar naast komt voor onder nummer 178. Beide huisjes waren toen eigendom van Gosuinus van Bernagien. Pas op 31 maart 1677 werden ze uit de nalatenschap van Bernagie gekocht door de stad. Sindsdien zijn de huisjes altijd eigendom van de stad gebleven tot in de laatste jaren van de twintigste eeuw.

■ DE TUINMUREN

Zoals gezegd werden de noordzijde en de zuidzijde van het Stadserf volgens de plattegrond uit 1822 van stadsarchitect Koelewijn de Geus afgescheiden door muren met steunberen. Aan de zuidzijde van het Stadserf vinden we nog steeds een zware tuinmuur. We kunnen zien dat iedere eigenaar zijn eigen stukje muur gebouwd heeft. De tuinmuur aan de noordzijde is waarschijnlijk verdwenen in 1866 toen hier de stoomhoedenfabriek van Segers werd gebouwd. Deze moet nog door de archeoloog teruggevonden worden.

De oude muur aan de zuidzijde moet nog bouwhistorisch worden onderzocht. Om duistere redenen, die waarschijnlijk alleen te doorgronden zijn door juristen die zich gespecialiseerd hebben in monumentenrecht, staan ze niet op de monu-

mentenlijst. Zoals hierna uitgebreid zal blijken zijn ze waarschijnlijk eigendom van de aanpalende eigenaren.

Onze indruk is dat in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw de gelinten of schuttingen, waarmee de particuliere erven in de binnenstad van de openbare weg gescheiden werden, langzamerhand vervangen werden door muren. Deze zijn meestal ongeveer twee meter hoog, voorzien van pilasters of beren en aan de bovenzijde afgesloten met een ezelsrug. Meestal bevinden er zich poortjes in voor een doorgang. Als voorbeelden noemen we de twee tuinmuren in de Sint Annastraat, een muur met een poort in de Molenstraat (achteruitgang van het Paleis van de Bisschop), en het poortje aan de Oude Vest.

Een groot aantal huizen aan de Grote Markt, de Veemarktstraat en de Catharinastraat grenst met zijn achtererf aan het Stadserf. Het stadsbestuur heeft verschillende keren toestemming gegeven aan eigenaren om in hun muur een deur te maken die uit kwam op het Stadserf en om over het Stadserf te gaan.

Zoals hierna zal blijken besloot de magistraat op 17 maart 1738 dat de reparaties van de muren en gelinten aan het Stadserf zouden moeten geschieden ten koste van diegene die daaromtrent huizen en erven bezitten. Dat betekent dat het eigendom van deze muren waarschijnlijk berust bij de eigenaren van de huizen. Het is dus blijkbaar niet zo dat de muren, zoals dat bij een muur tussen twee particuliere erven het geval zou zijn, eigendom is van de eigenaren van de twee aangrenzen de erven, dus de gemeente en een andere eigenaar.

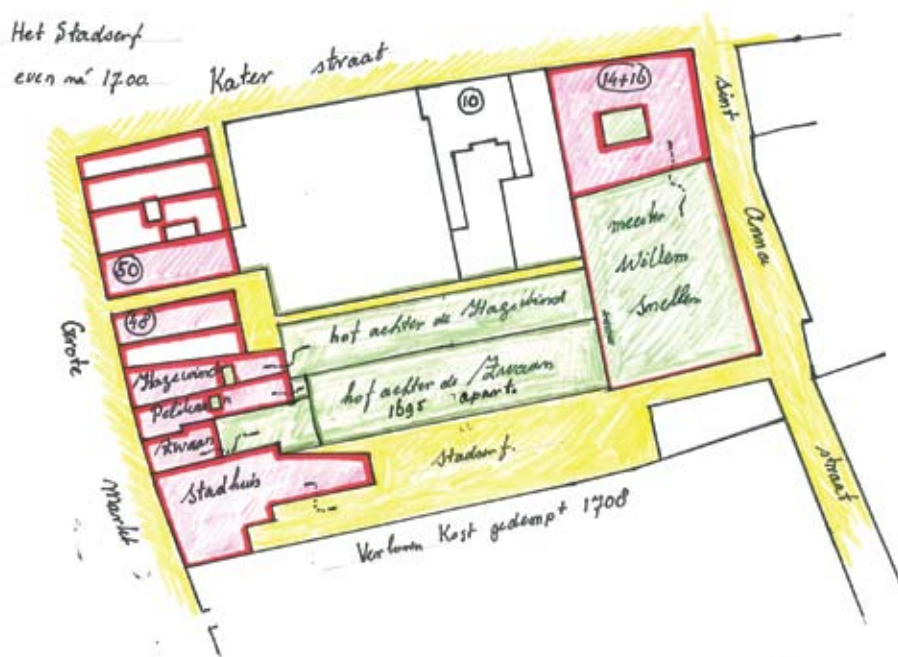
Hoe meer ruzie er gemaakt wordt over bepaalde zaken, hoe meer informatie we hierover hebben. De heining tussen het Stadserf en het erf van de heer stadhouder Bernagie was zeer vervallen. Bernagie woonde in een huis aan de noordzijde van de Veemarktstraat. In de pondboeken draagt dit het nummer 190. Later is dit met een ander huis tot een groot herenhuis gemaakt dat tegenwoordig het adres Veemarktstraat 23 draagt. Op 11 maart 1669 kreeg Bernagie van de magistraat toestemming achter zijn huis aan het Stadserf op zijn eigen kosten een stenen muur op te trekken in plaats van de vervallen heining. Enkele jaren daarvoor was hem reeds een vergunning verleend voor een uitgang van zijn erf over het Stadserf, bij gedogen. Deze vergunning werd nu verleend aan hem en zijn nakomelingen, eigenaars van zijn huis, voor altijd, zolang dit eigendom zou blijven van politieke of burgerlijke personen. Maar zo ras het eigendom in handen zou komen van militaire personen zou het recht komen te vervallen. Op 17 december 1676 constateerde de magistraat dat het huis van de weduwe van de stadhouder Bernagie was verhuurd aan een militair. Dientengevolge werd de weduwe gesommeerd 'tot bevrijdinghe van deser stadt erve', de uitgang of poort zodanig met planken of palen of met stenen toe te maken dat daar niemand meer door heen kon.

De ruzie was daarmee nog niet ten einde. Op 26 april 1677 besloot de magistraat dat de weduwe van stadhouder Bernagie het eigendom moest bewijzen van

het stalleken dat aan het Stadserf stond. Zoniet, dan zou het worden afgebroken. Schepen Bernagie, de zoon van de weduwe, moest even buiten gaan staan tijdens deze bespreking.

Aan deze rel hebben we het oudste kaartje van het Stadserf te danken. Deze plattegrond zou volgens de inventaris dateren uit 1669. Dit jaartal staat niet op het stuk zelf. Blijkbaar heeft de inventarisator dit uit geconcludeerd uit andere bronnen. Waarschijnlijk is het later getekend. Het plattegrondje is vrij schetsmatig, maar toch interessant genoeg. Bij de muur aan de zuidzijde staat aangetekend 'steene muur bij den heere stadhouder op sijne kosten gestelt met consent van de heeren van de magistraat, doch op conditie dat eene vrije uitgangh soude hebben op Stadts Erve volgens notulen van den 11den meert 1669.' Het huisje aan de Sint Annastraat, naast de poort van het Stadserf, en de stal daarachter, zijn blijkbaar vóór 1669 door de stad verkocht. We zouden hieruit kunnen concluderen dat deze gebouwtjes op het Stadserf, dus op de straat gebouwd zijn. Het Stadserf zou dus aanvankelijk in volle breedte uitgekomen zijn op de Sint Annastraat. Op het plattegrondje staan geen bomen aangegeven, wat niet wil zeggen dat ze er niet gestaan hebben. Ook de Verloren Kost staat niet aangegeven. Wellicht was het gedeelte op het Stadserf toen al gedempt.

Een andere kwestie speelde rond het recht van uitgang van het huis Repos Aillieurs aan de Veemarktstraat. De heer overste luitenant Terson had in 1728 het achterhuis en de hof van mevrouw de weduwe Isack gehuurd. Het gaat hier om het pand Repos Aillieurs, Veemarktstraat 11, de huidige Lutherse Kerk. Henrick Issac heeft dit grote huis in 1695 gekocht. Op 25 maart 1728 kreeg Terson van de magistraat vergunning voor de vrije uitgang vanuit deze hof over het Stadserf. Hij

In 1695 werd de hof achter het huis de Zwaan (Grote Markt 40), ten noorden van het stadhuis, apart verkocht. De hof kwam oostwaarts tegen de muur van de hof van de kinderen en erfgenamen van meester Willem Snellen (Catharinastraat 14 en 16), zuidwaarts tegen de hof van de stad (het Stadserf), westwaarts tegen de hof van de Pelikaan en noordwaarts tegen de hof van het huis de Hazewind. De hof had recht van uitweg door de gang en weg naar de Grote Markt naast het stadhuis en het recht van uitweg over het Stadserf naar de Sint Annastraat. Tekening: auteur.

moest op eigen kosten een deur maken. Als hij zou verhuizen moest de deur weg gedaan worden en met planken toegenageld.

Op 17 maart 1738 deelde de burgemeester in de vergadering van de magistraat mee dat mevrouw de weduwe Isack de gelinten (schuttingen) en muren die op het Stadserf uitkwamen op haar eigen kosten had gerepareerd. Naar aanleiding hiervan besloot de magistraat dat in de toekomst de reparaties van de muren en gelinten aan het Stadserf zouden moeten geschieden ten koste van diegene die daaromtrent huizen en erven bezitten. Waarschijnlijk geldt dit besluit nog steeds.

Op 12 december 1748 bracht de burgemeester in een vergadering van de magistraat in dat het achterhuis en de hof van mevrouw de weduwe Issack op het punt

De hof achter het huis de Haze- wind (Grote Markt 44) werd in 1715 eveneens van het bijbeho- rende huis afgesplitst. Deze hof had zijn uitgang door de gang die uitkomt op de Grote Markt aan de noordzijde van het huis Grote Markt 48. In 1742 werd de hof achter de Zwaan gekocht door de eigenaar van het huis de Pelikaan (Grote Markt 42) en bij dit huis gevoegd. Tekening: auteur.

Catharina Elisabeth Josepha Montens, weduwe van de heer Johan- nes Antonij van Wevelinckhoven, was sinds 1771 eigenaresse van het herenhuis aan de Katerstraat, het tegenwoordige Catharina- straat 10. In 1775 kocht zij de hof achter de Hazewind. In 1777 kocht zij het huis de Pelikaan (inclusief de voormalige hof van de Zwaan). In 1777 ook gingen mevrouw Montens en de stad een erfman- geling aan waardoor de perceels- grens aan de noordzijde van het Stadserf gewijzigd werd. Mevrouw Montens verkreeg bovendien de vrije in- en uitgang over het Stadserf. Zij voegde vervolgens de hof achter de Hazewind en een gedeelte van de hof achter de Pelikaan bij haar herenhuis aan de Katerstraat. Tekening: auteur.

stond verkocht te worden. Op 25 maart 1728 had de bewoner, de overste luitenant Terson, van de magistraat vergunning gekregen voor een uitgang over het Stadserf. De verkoper zou mogelijk deze uitgang mee verkopen als een gerechtigheid, wat problemen zou veroorzaken. De vergunning van 25 maart 1728 werd daarom ingetrokken en de deur werd met planken dichtgespijkerd. In het pondboek van 1738 staat bij het huis Repos Aillieurs aangetekend ‘affstant gedaan van de uijt-gangh op deser Stadts Erve, vide resolutie van de magistraat, 21 meert 1716’. Op 1 september 1777 werd het huis verkocht aan de Lutherse gemeente.²⁸ Het huis grensde onder andere noordwaarts aan het stadhuis en het bijbehorend erf. In de vestbrief wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat de uitgang door de hof van het achterhuis over het Stadserf naar de Sint Annastraat alleen maar bij gedogen is.

Een ander voorbeeld van een recht van overpad dat gevestigd werd is een vestbrief van 10 april 1777. Deze moet slaan op het huidige pand Grote Markt 42. In deze vestbrief verkocht Willem Pieter van Persijn in zijn functie als burgemeester van Breda aan Catharina Elisabeth Josepha Montens, douairière van de weledelgeboren heer meester Johannes Anthius van Wevelinchoven, een stuk grond van het Stadserf met een oppervlakte van vijftienhonderd vierkante Rijnlandse voeten. De koperes verkreeg bovendien de vrije in- en uitgang over het Stadserf door de poort aan de Sint Annastraat. Zij mocht met karren en wagens mest aanvoeren voor haar tuin. Zij (en haar rechtsopvolgers) mochten echter geen koetshuizen,

Het kadastraal minuutplan van 1824 van het bouwblok Katerstraat – Sint Annastraat – Veemarktstraat – Grote Markt. Het Stadserf vormt samen met het stadhuis één perceel. Ten noorden van het Stadserf bevindt zich een hof die een apart perceel vormt. Verschillende grote huizen aan de Veemarktstraat, de Grote Markt en de Catharinastraat hebben koetshuizen. Collectie Brabants Historisch Informatie Centrum, voorheen Rijksarchief in Noord-Brabant.

stallingen of woningen bouwen op de door haar gekochte grond. Het was de bedoeling van de stad dat het Stadserf geen gewone straat zou worden. De koperes mocht in het gelint dat haar hof en het Stadserf scheidde een poort of deur aanbrengen van vijf Rijnlandse voeten breed. Mevrouw Montens op haar beurt stond een gedeelte grond af aan de stad, met dezelfde oppervlakte van vijftienhonderd voeten. Deze grond was afkomstig van het huis dat mevrouw onlangs gekocht had van Govert Feuilletton de Bruijn en strekte zich uit tot achter de grote zaal van het stadhuis. De erven waren toen dus nog steeds gescheiden door gelinten of heiningen. Deze moesten volgens de vestbrief door mevrouw Montens en de stad half om half worden onderhouden, volgens de costumen. Die costumen zijn de Costumen van Antwerpen, die ook golden in Breda. Het Stadserf werd dus beschouwd als een particulier erf, eigendom van de stad. Er wordt in de vestbrief uitdrukkelijk verwezen naar een plan of aftekening van de situatie. Deze plattegrond is helaas niet bewaard gebleven.

Verschillende malen ook heeft het stadsbestuur en later het gemeentebestuur zich afgevraagd wie er zoal recht van uitgang had op het Stadserf. In 1921 werd hiervan een overzicht gemaakt, waarin ook allerlei aankomstitels worden genoemd uit de achttiende en negentiende eeuw.²⁹ De gemeente was vast besloten zijn rechten te handhaven. Het was niet de bedoeling dat het Stadserf een openbare weg zou worden. In 1924 werden er bordjes 'Verboden Toegang, art. 461 Wet-

Het kadastraal minuutplan van 1824, geprojecteerd op de huidige situatie.
Bewerking: Hans de Kievith.

boek van Strafrecht' geplaatst. Verschillende malen werden verzoeken om uitgang over het Stadserf afgewezen. Ook toen na de verbouwing van 1925 een doorgang ontstaan was van de Grote Markt naar het Stadserf werden hier borden geplaatst en een hek aangebracht.³⁰

■ GRENSWIJZIGINGEN AAN DE NOORDZIJDE VAN HET STADSERF

Een van de problemen bij het nazoeken van de geschiedenis van het Stadserf is dat het erg moeilijk is alle grondtransacties in de omgeving van het Stadserf goed in kaart te brengen. De oudste nauwkeurige plattegrond is uit 1822.³¹ Daarvoor zijn we aangewezen op de pondboeken en de vestbrieven. Met behulp van het kadastraal minuutplan moeten we, terug redenerend, een beeld zien te krijgen van de veranderingen in eigendomsgrenzen rond het Stadserf. Archeologisch onderzoek zou te hulp kunnen komen bij het reconstrueren van oude erfgrenzen.

Op 13 maart 1684 besloot de magistraat vijftien voeten erf van de stad over te vesten aan de weduwe Puttings voor de afstand van de poort of de uitgang op het Stadserf.³² Maria van Riel was de weduwe van Pieter Puttinhs, de eigenaar van het huis en hof genaamd de Pelikaan (Grote Markt 42). Dit huis had blijkbaar het recht van uitgang over het Stadserf achter de collegekamer. Op 31 maart 1684 verkocht de burgemeester Jacob van Buerstede inderdaad aan de weduwe Puttings in de vorm van een erfmingeling ongeveer vijftien vierkante voeten erf, eigendom van de stad, gelegen achter de hof van de Pelikaan en achter het stadhuis, op de noordzijde van het Stadserf.³³ Het stukje grond werd met een planken gelint of schutting van de hof van de stad afgeheind. Een erfmingeling is een ruiling of wisseling van erf tegen erf, zonder waardevermeerdering.

Het was verleidelijk voor iemand die een beetje krap bij kas zat de hof achter zijn huis te verkopen aan iemand anders die genoeg geld had en blijkbaar wat meer groen wilde.

Op 9 november 1695 kocht Johan van de Laer een hof achter de Zwaan (Grote Markt 40) te noorden van het stadhuis.³⁴ De hof wordt omschreven als een hof en erf, achter de huizingen de Zwaan en de Pelikaan, beiden staande aan de oostzijde van de Grote Markt naast het stadhuis. De hof kwam oostwaarts tegen de muur van de hof van de kinderen en erfgenamen van meester Willem Snellen (Catharinastraat 14 en 16), zuidwaarts de hof van de stad, westwaarts tegen de hof van de Pelikaan en noordwaarts tegen de hof van het huis de Hazewind. De hof had recht van uitweg door de gang en weg naar de Grote Markt naast het stadhuis en het recht van uitweg over het Stadserf naar de Sint Annastraat. Op 2 mei 1742 werd de hof gekocht door Govert de Bruijn, de eigenaar van het huis de Pelikaan (Grote

Markt 42) en bij dit huis gevoegd. Op 20 maart 1777 werd het huis de Pelikaan gekocht door Catharina Elisabeth Josepha Montens, weduwe van de heer Johannes Antonij van Wevelinckhoven.

Zo ook kocht Johan Swijzen de hof achter het huis de Hazewind (Grote Markt 44) te noorden daarvan op 2 mei 1715.³⁵ In het pondboek heeft deze hof als een aparte post het nummer 5. Johan Fredrick Tromer, de eigenaar van de Hazewind, verkocht Swijzen een gedeelte van zijn hof, gelegen achter zijn huis, gelegen aan de oostzijde van de Grote Markt, omtrent het stadhuis. De grens werd getrokken op een afstand van één voet van de oostzijde van het wagenhuis of tuinhuis. De hof liep oostwaarts tot aan de stenen muur van de hof van erfgenamen van meester Willem Snellen, zuidwaarts tegen de hof van Andries van de Laer, westwaarts tegen de hof van de Hazewind en noordwaarts tegen zekere gang. De eigenaar van de hof had hierdoor het recht van uitgang. De eigenaar was verplicht de planken heining langs deze gang alleen te onderhouden. De gang kwam uit op de Grote Markt aan de noordzijde van het huis, eigendom van Laurens Pels (Grote Markt 48).

Op 18 april 1775 werd ook deze hof gekocht door Catharina Elisabeth Josepha Montens, weduwe van de heer Johannes Antonij van Wevelinckhoven. Mevrouw Montens was sinds 1771 eigenaar van het huis Catharinastraat 10. Op 17 augustus 1772 kocht zij eveneens een stukje hof van het huis de Zevenster (Grote Markt 50).

Op 10 april 1777 verkocht Willem Pieter van Persijn in zijn functie als burgemeester van Breda aan Catharina Elisabeth Josepha Montens, douairière van de wel-edelgeboren heer meester Johannes Anthius van Wevelinckhoven, een stuk grond van het Stadserf met een oppervlakte van vijftienhonderd vierkante Rijnlandse voeten.

De koperes verkreeg bovendien de vrije in- en uitgang over het Stadserf door de poort aan de Sint Annastraat. Zij mocht met karren en wagens mest aanvoeren

Een bijeenkomst op het Stadserf ter gelegenheid van het koperen ambtsjubileum van opperbrandmeester J. Korteweg A.C. zn. en adjunct opperbrandmeester P.A.J. Oomes in 1943. Links is een van de oude lindebomen te zien en de oude tuinmuur. Collectie Stadsarchief Breda, aanwinstnummer 19900617.

voor haar tuin. Zij (en haar rechtsopvolgers) mochten echter geen koetshuizen, stallingen of woningen bouwen op de door haar gekochte grond. Het was dus niet de bedoeling van de stad dat het Stadserf een gewone straat zou worden. De koperes mocht in het gelint dat haar hof en het Stadserf scheidde een poort of deur aanbrengen van vijf Rijnlandse voeten breed. Mevrouw Montens op haar beurt stond een gedeelte grond af aan de stad, met dezelfde oppervlakte van vijftienhonderd voeten. Deze grond was afkomstig van het huis dat mevrouw onlangs gekocht had van Govert Feuillettau de Bruijn, het huis de Pelikaan dus, en strekte zich uit tot achter de grote zaal van het stadhuis.

Het door de stad verworven perceel zal op het minuutplan van 1824 zichtbaar zijn als een noordelijke uitstulping van het Stadserf tegen de hof van de Pelikaan aan. Volgens het kaartje dat stadsarchitect Koelewijn de Geus in 1822 vervaardigde was dit gedeelte stadseigendom van het Stadserf gescheiden en in gebruik als 'stads tuin'.

De erven waren toen dus nog steeds gescheiden door gelinten of heiningen. Deze moesten volgens de vestbrief door mevrouw Montens en de stad half om half worden onderhouden, volgens de costumen. Die costumen zijn de Costumen van Antwerpen, die ook golden in Breda. Het Stadserf werd dus beschouwd als een particulier erf, eigendom van de stad. Er wordt in de vestbrief uitdrukkelijk verwezen naar een plan of aftekening van de situatie. Deze plattegrond is helaas niet bewaard gebleven. Op het kaartje van Koelewijn de Geus uit 1822 was de tuin van mevrouw Montens toen al van het Stadserf gescheiden door een muur.

De hof achter de Hazewind vormde in 1810 nog een aparte post in het pondboek. Hij was toen eigendom van Vrouwe Catharina Willemijne Josepha de Roij van Bronkhorst, geboren Montens van Zuïjdewijn. Op het minuutplan van het kadaster uit 1824 staat aan de noordzijde een hof aangegeven, sectie B., perceelnummer 589. twee grote tuinen behoorden toen aan huizen aan de Grote Markt, sectie B., nummers 604 en 603. Volgens de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel was de hof B. 589 eigendom van de erven van A.J.F. de Roij. De hof was toen een moestuin.

Het is zeer wel mogelijk dat mevrouw Montens, als eigenares van zowel de hof achter de Hazewind als het huis de Pelikaan met de hof daarachter, een gedeelte van de hof van de Pelikaan gevoegd heeft bij de hof achter de Hazewind, en dat daaruit het perceel sectie B., perceelnummer 589 van na 1824 is voortgekomen.

De stad Breda droeg op 31 december 1836 een gedeelte van het Stadserf in erfpacht over aan burgemeester J.F.C.J. de Roij.³⁶ De breedte was ruim vier strekkende meter, en dat ter lengte van het Stadserf. Er zit helaas geen kaartje bij de akte. De jaarlijkse erfpacht was twee gulden en tien cent. Er worden geen bijzondere bedingen gesteld zoals de verplichting om een tuinmuur te bouwen of recht van overpad. Het perceel van De Roy zal later nog terugkomen als de stoomhoedenfabriek van Segers.

Bij archeologisch onderzoek is het dus zaak alert te zijn op sporen van perceels-scheidingen in dit gebied.

■ DE BOMEN

Nu nog staat aan de zuidzijde van het Stadserf een rij van vier oude lindebomen. Op het kaartje van het Stadserf uit 1822 van stadsarchitect K. Koelewijn de Geus staan twee rijen bomen aangegeven, een rij aan de noordzijde en een aan de zuidzijde. Deze bomen waren alternerend geplaatst.

Op 27 oktober 1698 besloot de magistraat op het Stadserf een ‘spaliere’ van latwerk te laten maken en daar tegen bomen te zetten. Een spalier is een latwerk langs een muur of heining, waaraan vruchtbomen of wingerds opgebonden worden. Op het Stadserf stond blijkbaar ook een schuur en de bedoeling hiervan was het lelijke gezicht hiervan weg te nemen. Een van de oudste vermeldingen van welstand!

De bomen die langs dit latwerk opgebonden werden zouden lindebomen kunnen zijn. In dat geval zouden de bestaande lindebomen uit 1698 kunnen dateren. Ze zouden dan ruim driehonderd jaar oud zijn. Dat lijkt wel erg oud. Waarschijnlijk zijn de lindebomen tussentijds toch nog een keer vervangen. De nu nog bestaande bomen kunnen geen driehonderd jaar oud zijn, hooguit honderd of tweehonderd jaar. Het is natuurlijk niet mogelijk deze bomen te dateren door jaarringen te tellen, maar een deskundige zou ze toch op een minder destructieve manier moeten kunnen dateren.

Volgens de legger van openbare wegen van 1872 stonden er op het Stadserf toen veertien lindebomen. De bomen waren in 1872 dus al zó oud dat het tijdstip van beplanting toen niet meer bekend was.

Nadat de fabriek van Segers op het Stadserf was afgebrand op 4 januari 1918 zijn er foto’s gemaakt van de puinhopen. Waarschijnlijk zijn dit de oudste foto’s van het Stadserf. Op de foto’s is duidelijk te zien dat de noordelijke rij bomen in 1918 al was verdwenen.

Na de reconstructie van het Stadserf zouden opnieuw bomen kunnen worden geplant op de plaats waar zij vroeger stonden.

■ DE DEMPING VAN DE VERLOREN KOST

De Verloren Kost werd in het begin van de achttiende ook wel aangeduid als de Mosselkreek. Dat is natuurlijk wel erg verwarrend, want ook de vaart achter de Brugstraat werd met die naam aangeduid. Als er op 30 juni 1707 in de vergadering van de magistraat geklaagd wordt over de Mosselkreek en dat daar zeer veel

mensen drek in gooien, weten we dus niet of daar de Verloren Kost of de vaart achter de Brugstraat mee bedoeld wordt. Het eerste is niet onmogelijk, want op 28 februari 1708 besloot de magistraat het Merkje of Mosselkreek tussen de erven van de Katerstraat en de Veemarkt te ruimen en daarna toe te doen metselen. De Verloren Kost werd dus gedempt nadat er een riool in gemetseld was. Dit riool is tegenwoordig nog gedeeltelijk aanwezig. Op 2 juli 1708 inspecteerden de erfscheiders op verzoek van de magistraat het nieuw gemaakte riool in de Mark genaamd de Mosselkreek, gelegen tussen de hoven van de huizingen aan de zuidzijde van de Katerstraat en de huizingen en hoven van de noordzijde van de Veemarkt en de Gasthuisstraat. Zij bevonden het volgens het bestek. Waarschijnlijk geven de stadrekeningen verdere details over deze werkzaamheden.

De Verloren Kost was daarmee het eerste water in de binnenstad dat werd gedempt. In de achttiende eeuw nog zou het Rul worden gedempt, een watertje dat de Ginnekenstraat kruiste ter hoogte van de huidige Stallingstraat. De Stallingstraat is aangelegd op de ondergrond van dit watertje. In de negentiende eeuw zouden ook de Mosselkreek achter de Brugstraat, de Donk, de Gampel en de Oude Vest worden gedempt, in de twintigste eeuw gevolgd door de rivier de Mark binnen de singels en de Haven. In 2007 werd de Haven weer heropend, gevolgd door een gedeelte van de rivier de Mark in 2008.

Zoals reeds eerder gezegd roept de Verloren Kost nogal wat vragen op en dat geldt ook voor het riool dat dit vaartje vervangen heeft. De loop van de Verloren Kost staat niet aangegeven op het kadastraal minuutplan. Op de kaartjes die stadsarchitect A.J.F. Cuypers vervaardigd heeft van het riool is de loop echter goed te volgen.³⁷ Op een kaartje uit november 1834 staat de hele loop van het riool aangegeven. Het riool volgt ongeveer de perceelscheidingen tussen de percelen aan de Catharinastraat en die aan de Veemarktstraat. De vraag is natuurlijk of het riool in het midden van de vaart is gelegd of dat de as van het riool de as van de vaart niet volgt.

In de achttiende eeuw had de moosmeier, de pachter van de straatmest, zijn hoofdkwartier op het Stadserf. Hij had de beschikking over de stadsstal, het gebouwtje aan het Stadserf dat met zijn rug tegen de achterkant van de Sint Annastraat staat. Van 1893 tot 1918 diende het gebouwtje als telefooncentrale. Bij het beëindigen van deze functie werd deze foto gemaakt. De telefoondraden liepen vanuit de 'toren' over de daken van de huizen heen naar hoge masten en vandaar uit naar de abonnees. Collectie Breda's Museum, inv. nr. GT 817.

Het riool ontspringt uiteraard op het Stadserf. De loop van het riool door de poort naar de Sint Annastraat maakt het niet waarschijnlijk dat dit de oorspronkelijke loop van de vaart is. Archeologisch onderzoek op het Stadserf zal hier klaarheid moeten brengen. Het riool loopt onder de huisjes aan de Catharinastraat door. Bouwhistorisch onderzoek in het pand op de Verloren Kost en archiefonderzoek naar dit pand, Catharinastraat 42, zullen hier waarschijnlijk interessante gegevens aan het licht brengen.

Vóór de reconstructie van de bestrating in de binnenstad tussen 1990 en 2000 lag in de Catharinastraat nog een rioolput in het trottoir aan de westzijde. Hierop lag een ijzeren plaat (geen gietijzeren putdeksel, maar een gesmede ijzeren deksel met twee hengsels), omringd door blauwstenen randen. Deze kon je oplichten en onder in de put glinsterde het water van de Verloren Kost. Bij de reconstructie van de bestrating is deze put verdwenen zonder dat hij in tekening is gebracht.

Bij toekomstige archeologische opgravingen op het Stadserf moet het riool worden opgegraven en in kaart gebracht. Indien mogelijk moet het worden gedateerd. Een volgende vraag is of de verloren Kost in één keer is gedempt of dat het in fasen is gebeurd en zo ja, hoe we deze fasen kunnen dateren.

Het riool was niet zonder problemen. In 1767 was de kruin van het grote riool, dat eigendom was van de stad, in de kelder van het huis van Meester Ducla, aan de Bosschebrug, ingevallen.

Vanaf 1833 heeft de stadsarchitect, A.J.F. Cuypers, een register bijgehouden van herstellende en nieuw gemaakte riolen, bruggen, pompen enzovoorts. Hierin komt onder nummer 57 een kaartje voor uit 1834 van de gehele loop van de Oude Mosselkreek (in werkelijkheid de Verloren Kost), van het Stadserf naar de Bosschebrug. Dit kaartje zou kunnen worden gefotografeerd en de situatie zou kunnen worden geplakt op de huidige situatie. Ook op andere kaartjes wordt de oude Verloren Kost aangegeven.

■ DE MOZEMARIJ

Van de zestiende tot in de negentiende eeuw diende het Stadserf als opslagplaats. In de achttiende eeuw had de moosmeier, de pachter van de straatmest, hier zijn hoofdkwartier. Het ophalen van het straatvuil werd verpacht, dat wil zeggen dat degene die het straatvuil wilde ophalen daarvoor moest betalen. De straatmest werd gebruikt als mest door de boeren in de omgeving van de stad en was dus geld waard. De moosmeier had de beschikking over de stadsstal, het gebouwtje aan het Stadserf dat met zijn rug tegen de achterkant van de Sint Annastraat staat.

In de verpachting van de mozemarij of straatmest van 20 oktober 1741 komen we diverse artikelen over het gebruik van het Stadserf.³⁸ Bij de pacht hoorde ook

de huur van het huisje in de Sint Annastraat naast de stadspoort en de stadstal op het Stadserf. In 1744 is er sprake van een mestput op het Stadserf en in 1747 van een stadsasbak.⁴⁰ In 1783 vroeg de pachter een met steen overdekte mistbak (mestbak) op het Stadserf te mogen zetten. Al deze activiteiten hebben ongetwijfeld hun sporen in de grond nagelaten.

Ook in 1769 werd de mozemarij of straatmest weer verpacht en ook deze verpachting omvat artikelen omtrent de huur van het huisje in de Sint Annastraat en een gedeelte van het Stadserf.⁴⁰ De pachter was verplicht het Stadserf na zons-
ondergang te sluiten. Hij mocht niet in de stal komen met een brandende pijp, en alleen maar met gesloten licht.

In 1786 werd door de magistraat besloten een hof omtrent het klooster te kopen tot berging van straatmist (mest). De hof was eigendom van Zijne Hoogheid (de prins van Oranje) en behoorde oorspronkelijk tot het klooster Sint-Catharinadal. Tegenwoordig ligt hier het Kloosterplein. In 1787 werd besloten dat de straatmest gebracht moest worden bij het Klooster. Waarschijnlijk werd het Stadserf hiervoor na dat jaar niet meer gebruikt. In 1801 werd in ieder geval het Mosterdveld (in de buurt van het Klooster) verhuurd aan de pachter van de mozemarij om daar de straatmist op te leggen.

■ MISDADIGERS

Volgens de Bredase geschiedschrijver Van Broeckhuijsen werden de misdadigers die berecht moesten worden rond 1700 van de Gevangentoren (aan het einde van de Molenstraat) via de Molenstraat, de Sint Annastraat en het Stadserf naar het stadhuis gebracht om daar berecht te worden. Ze verlieten het stadhuis weer aan de voorzijde om daar het schavot te beklimmen. Volgens Van Haastert werden de vonnissen van de schepenbank tot ongeveer 1640-1642 voltrokken op een terrein op de grens van de Molengracht en de Zandbergen. Vanaf 1643 zeker werden de vonnissen voltrokken voor het stadhuis op de Grote Markt. De lichamen werden daarna te pronk gesteld op het Galgenveld onder Teteringen, aan de Galgenstraat. In 1748 was de moosmeier blijkens zijn contract verplicht zijn karren en paarden te lenen voor het stellen van het schavot binnen de stad, voor het wegvoeren van de geëxecuteerden en voor het vervoeren van de gereedschappen naar het buitenge-recht (het Galgenveld), zonder daar iets voor te mogen declareren. In 1766 werden kokers van het schavot in de straat voor het stadhuis verlegd, in verband met de nieuwe gevel van het stadhuis.⁴¹ Om het schavot makkelijk te kunnen opbouwen waren er kokers ingelaten in de straat, waarin de palen van het schavot gezet konden worden.

Hoofdstuk 7 **Het Liggend Hert**

Verderop in de geschiedenis van het Stadserf worden we geconfronteerd met het huis het Liggend Hert, ten zuiden van het stadhuis. Het is daarom noodzakelijk hier even aandacht te schenken aan dit grote huis. De stad werd op een gegeven moment eigenaar van het huis het Liggend Hert ten zuiden van het stadhuis. De stad verkocht dit weer, maar werd later opnieuw eigenaar. Onze indruk is echter dat de grens tussen het Liggend hert en het Stadserf altijd in stand is gebleven tot in de twintigste eeuw. Pas sinds de verbouwing 1925 loopt de doorgang van het Stadserf naar de Grote Markt door de poort van het Liggend Hert.

De stad Breda kocht het Liggend Hert ten zuiden van het Stadhuis op 22 februari 1680 van Poncelet de Longue en Jacobus Dietiens.⁴² De koop omvatte het huis, de poort daarnaast, met een poortkamer, in totaal negen achterhuizen in de poort, een stal, een hof en de gang of weg. Op 25 augustus 1721 verkocht de stad het huis weer aan de stadstimmerman Marijn van Gils.⁴³ Blijkbaar is de erf-grens toen niet veranderd. Op 23 april 1725 kocht de stad opnieuw het 'Leggende Hart'.⁴⁴ Het complex omvatte toen een huis, een poortkamer, achterwoningen, een wagenhuis, een stal, een logie (loods) en het gebruik van de gang.

Hoofdstuk 8 **Ontwikkeling tot stalstraat?**

De hele geschiedenis van het Stadserf door speelt het spanningsveld tussen openbaarheid en afgeslotenheid van het Stadserf. In de achttiende eeuw doet zich een interessante ontwikkeling voor. De elite had behoefte aan ontsluitingen van zijn achtererven om daar koetshuizen te bouwen. Met betrekking tot het Stadserf constateren wij in deze tijd een toenemende spanning tussen het stadsbestuur en de rijke omwonenden. De elite wilde graag zijn koetsen stallen en het stadsbestuur wilde zijn rechten op het Stadserf handhaven. Er stond een duidelijke druk op het Stadserf om dit tot een openbare weg te maken.

In de loop van de achttiende eeuw kregen steeds meer leden van de elite de beschikking over koetsen. Deze vereisten echter een geheel eigen infrastructuur. De koets moest worden gestald, de paarden hadden een stal nodig, boven deze stal moest zich een hooizolder bevinden en de koetsier moest ook nog een eigen woonruimte hebben. Het koetshuis moest zich bij voorkeur bevinden in de achtertuin van het herenhuis. Deze hele structuur moest echter worden geïmplementeerd in een situatie die daar niet op berekend was. In Londen bijvoorbeeld werden al in de achttiende eeuw nieuwe wijken aangelegd voor de elite, waarbij achter de herenhuizen speciale stalstraten lagen, ‘mews’ genaamd. In Breda was dat in de middeleeuwse stad niet meer mogelijk. In Breda zien we dan ook aan kleine en smalle straten die dwars op de belangrijke straten staan, koetshuizen verrijzen, zoals aan de Sint Annastraat en de Molenstraat. Ook aan de Nieuwe Weg, die over zijn volle lengte de achterontsluiting vormde van de Nieuwstraat, stonden tot aan de Tweede Wereldoorlog de stallen naast elkaar. Elders moesten eigenaren door een recht van overpad te kopen of door poorten door te breken zich de mogelijkheid verschaffen een stal in de achtertuin te bouwen.

■ DE LONDENSE ‘MEWS’

Mews is een Engels woord dat een bepaald type stallen aanduidt met woningen er boven. De term wordt vooral gebruikt met betrekking tot Londen. Stallen bij landhuizen worden in Engeland aangeduid als ‘stables’, niet als mews. Met mews worden speciaal ‘service streets’ bedoeld, dienststraten dus, en de stallen die zich daar bevinden. ‘Stalstraten’ zou een Nederlandse vertaling kunnen zijn. In de achttiende en negentiende eeuw bestond de huizenbouw voor de gegoede klasse in Londen uit straten met grote huizenblokken met stallen aan de achterkant, die uitkwamen op een smalle dienststraat. In deze mews vonden we paardenstallen en koetshuizen op de begane grond en woningen of verblijven voor het dienst-

personeel, koetsiers en staljongens, daarboven. Meestal werd deze opstelling gespiegeld en bevonden zich aan de andere kant van de mews de stallen van de huizen van de volgende straat. De meeste mews ontleenden hun naam aan de hoofdstraat waarachter zij gelegen waren. Dit arrangement week af van dat in Europa in dezelfde tijd. Hier, en dan moeten we vooral denken aan Parijs, werden de stallen gerangschikt rond het voorplein. In de twintigste eeuw verloren de mews hun functie toen de automobiel werd geïntroduceerd. Na de Eerste Wereldoorlog, maar meer nog na de Tweede, werden de stallen en de koetsierswoningen in de mews omgebouwd tot woonhuizen. Maar weinig mensen konden zich meer veroorloven in de herenhuizen te wonen, waar de mews oorspronkelijk de achterontsluiting van vormden. De ‘mews houses’ bevonden zich in de rijkste buurten en zijn nu zelf gewilde woningen voor degenen die het kunnen betalen.

■ STRAATSCENDERIJEN

Het Stadserf was min of meer toegankelijk. De straatjongens speelden hier dan ook en het stadsbestuur had daar weer last van. Straatschenderijen werden regelmatig verboden. Vandalisme is van alle tijden. Op 8 augustus 1737 verbood de magistraat de jongens hun gevoeg te doen (te poepen en te plassen dus) achter het stadhuis en op andere publieke plaatsen en op 16 maart 1741 werd een publicatie uitgevaardigd waarbij het spelen op het stadhuis en Stadserf verboden werd. Ook in 1751 werd er geklaagd over insolentiën van jongens op het stadhuis en Stadserf.

■ KOETSHUIZEN

In de vestbrief van het huis Catharinastraat 14 van 3 november 1738 wordt reeds over koetshuizen en stallen gesproken. Bernard de Bringues kocht toen een huis met een hof en een stal voor vier paarden en een erf, aan de zuidzijde van de Katerstraat.⁴⁵ Het pand had twee vrije uit- en ingangen, waarvan één aan de zuidzijde van de hof, uitkomende op het Stadserf achter het stadhuis. Deze uitgang mocht te voet, te paard en met ‘voijeturen’ (koetsen) gebruikt worden. Dit recht ging terug op een consent of akkoord van de burgemeester, schepenen en tienraadsmanen van 16 december 1555, neergelegd in een authentieke kopie op perkament. Het huis had overigens nog een tweede uitgang naar de Grote Markt door de poort naast Grote Markt 48.

De stad probeerde ondertussen deze ontwikkeling tegen te gaan, getuige de vestbrief van 10 april 1777, waarbij Willem Pieter van Persijn als burgemeester van

Breda aan Catharina Elisabeth Josepha Montens, douairière van de weledelgebo-
ren heer meester Johannes Anthius van Wevelinchoven, een stuk grond van het
Stadserf met een oppervlakte van vijftienhonderd vierkante Rijnlandse voeten ver-
kocht. De koperes verkreeg de vrije in- en uitgang over het Stadserf door de poort
aan de Sint Annastraat. Zij mocht met karren en wagens mest aanvoeren voor
haar tuin. Zij (en haar rechtsopvolgers) mochten echter geen koetshuizen, stal-
lingen of woningen bouwen op de door haar gekochte grond.

Het Stadserf kreeg desalniettemin in de achttiende en negentiende eeuw lang-
zamerhand de functie van een Londense mew. Volgens het wijkregister van 1851
bevonden zich op het Stadserf niet minder dan vier koetshuizen, namelijk een stal
en een koetshuis eigendom van de stad Breda, een stal en koetshuis van A. van
Dongen (Veemarktstraat de 148, nu nummer 23), een stal en koetshuis van mr.
J.F. de Roij (Catharinastraat de 102, nu nummer 10) en een stal en koetshuis van
de dames Van der Wall (Catharinastraat de 100, nu nummer 14).⁴⁶ Dit zijn allemaal
inderdaad grote herenhuizen. Volgens het gemeenteverslag van 1865 werden de
stal en het koetshuis achter het raadhuis op het Stadserf verhuurd.⁴⁷ In 1870 was
hier een gymnastieklokaal ingericht.⁴⁸

Van de vier koetshuizen van 1851 zijn er nu nog twee over. Het nog bestaande
pand de Stadsstal, Stadserf 6, het pand met de grote inrijdeuren, was in 1851 de
stal en koetshuis van de stad Breda. De stal en het koetshuis van de dames Van
der Wall (Catharinastraat de 100, nu nummer 14) vinden we aan de noordzijde van
het Stadserf, vlak bij de Sint Annastraat. Het pandje ligt recht achter het heren-
huis Catharinastraat 16. Volgens het kadastraal minuutplan behoorde het echter toen
reeds tot het naastgelegen pand Catharinastraat 14. In de ontstaansgeschiedenis
van deze eigendomsverhouding hebben we nog geen inzicht. In de huidige situatie
behoort dit koetshuis aan de gemeente Breda en maakt het kadastraal één geheel
uit met het Stadserf en het Stadhuis. De Stadsstal (Stadserf 6), en het koetshuis
staan niet op de monumentenlijst. Het lijkt nuttig te zijn deze twee panden te
onderwerpen aan een bouwhistorisch onderzoek om meer over de datum van ont-
staan te weten te komen. De koetshuizen van Veemarktstraat 23 en Catharina-
straat 10 zijn verdwenen.

Het huis het Liggend Hert had ook een koetshuis, maar dit was met een poort
verbonden met de Grote Markt.

■ DE SINT ANNASTRAAT ALS STALSTRAAT

Ook aan de Sint Annastraat verzezen in de loop van de zeventiende en de acht-
tiende eeuw steeds meer stallen, waardoor ook deze straat het karakter kreeg van
zo'n Londense mew.

Het pand Catharinastraat 18, op de hoek van de Sint Annastraat, beschikte over het nog steeds bestaande koetshuis Sint Annastraat 14. Catharinastraat 20 had een nu niet meer bestaand koetshuis dat uitkwam in de nog bestaande poort tussen Sint Annastraat 12 en 14. Het pand Sint Annastraat 10 werd op 24 maart 1738 gekocht door de hoogwelgeboren heer Johan Floris, graaf van Nassau.⁴⁹ Deze graaf van Nassau ging daar natuurlijk niet zelf wonen. Hij gebruikte het pand waarschijnlijk als koetshuis voor zijn pand Catharinastraat 14.

Aan de westzijde van de Sint Annastraat beschikte het pand Catharinastraat 16 uiteraard over een koetshuis, het huidige pand Sint Annastraat 21. Later, in de negentiende eeuw, bouwde de eigenaar een nieuw koetshuis, Sint Annastraat 23. Sint Annastraat 17 hoorde aan het begin van de negentiende eeuw aan Veemarktstraat 23. Ook dit deed waarschijnlijk dienst als koetshuis.

In de negentiende eeuw werd het uiterlijk van de stad Breda ingrijpend gemoderniseerd. Er was meer welvaart en meer geld en dat was ook te merken aan nieuwe gevels, nieuwe bestrating, nieuwe riolering en nieuwe straatverlichting. Er werd druk gebouwd aan en rond het Stadserf. De poort van het Stadserf aan de zijde van de Sint Annastraat werd herbouwd. Op het Stadserf zelf werden nogal wat nieuwe gebouwen neergezet (die ondertussen ook weer allemaal verdwenen zijn). Een groot deel van deze vernieuwingen komt voor rekening van de stadsarchitect A.J.F. Cuypers. Uit alles blijkt echter dat het Stadserf beschouwd werd als een particulier achterterrein van het stadhuis. De verschillende gebouwen die zich hier bevonden waren tamelijk informeel gerangschikt en het Stadserf was aan de zijde van de Sint Annastraat duidelijk afgesloten.

Op oude foto's is te zien dat het Stadserf gedeeltelijk verhard was met een rijweg van kasseien, die zich voortzette als een klinkerweg. Gedeeltelijk was het Stadserf verhard met koolas of iets in die geest. Deze gegevens kunnen we aanvullen met de legger van openbare wegen van 1872.⁵⁰ Het Stadserf was toen al gedeeltelijk bestraat met keien en grotendeels met klinkers. Een gedeelte van het plein was inderdaad nog niet bestraat.

■ HET POORTGEBOUW VAN STADSARCHITECT A.J.F. CUYPERS

A.J.F. Cuypers (Breda, 1807-1882) was stadsarchitect van Breda van 1833 tot en met 1874. Hij kreeg zijn opleiding aan het Stadsteekeninstituut in Breda. In 1828 kreeg

De achterzijde van het stadhuis vóór de sloop ten behoeve van de nieuwe uitbreiding in 1925. Het gebouw met de hoge puntgevel op de achtergrond is de oudste kern van het stadhuis, de hal. Op de voorgrond, de aanbouw met de schuiframen met luiken, de raadzaal uit de achttiende eeuw. Collectie Breda's Museum, inv. nr. ST 1496a.

hij de stedelijke medaille in de eerste klasse van de bouwkunde. Hij vervolgde zijn opleiding aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Verschillende van zijn zoons volgden opleidingen in Brussel en Antwerpen.

Cuypers maakte verschillende ontwerpen voor een verbouwing van het stadhuis en voor nieuwe bijgebouwen op het Stadserf. Het oudste bewaard gebleven gebouw van A.J.F. Cuypers is de poort waarmee het Stadserf uitkomt op de Sint Annastraat (Sint Annastraat 19). Een ontwerp van Cuypers is bewaard gebleven, maar dit is helaas niet uitgevoerd.⁵¹ De tekening in kleur is gedateerd 6 december 1838. Het betreft hier een neoclassicistisch gebouw in de Corinthische orde. De gevel is van rode baksteen. De rustieke poort, de plinten en de cordonlijsten zijn ontworpen in natuursteen of in pleisterwerk. De deur- en raamomlijstingen en het hoofdgestel zijn blijkbaar in hout uitgevoerd. Het is een zeer representatief gebouw en als het gerealiseerd zou zijn, zou het een van de belangrijkste ontwerpen van Cuypers geweest zijn.

Het gebouwtje dat in werkelijkheid is gebouwd is aanzienlijk soberder, maar het is nog steeds een representatief gebouw voor deze tijd. Door een bizarre spelling van het noodlot staat het echter op geen enkele monumentenlijst. Het is een

Het ontwerp van stadsarchitect A.J.F. Cuypers voor de poort waarmee het Stadserf uitkomt op de Sint Annastraat (Sint Annastraat 19). De tekening in kleur is gedateerd 6 december 1838. Cuypers heeft de poort ontworpen als een neoclassicistisch gebouw in de Corinthische orde. De gevel is van rode baksteen. De rustieke poort, de plinten en de cordonlijsten zijn ontworpen in natuursteen of in pleisterwerk. De deur- en raamomlijstingen en het hoofdgestel zijn blijkbaar in hout uitgevoerd. Het ontwerp is helaas niet verwezenlijkt. Het gebouwtje dat in werkelijkheid is gebouwd is aanzienlijk soberder. Stadsarchief Breda, Archief van de Stadsarchitect, 1827-... (Afd. II-25), inv. nr. 7 g.

neoclassicistisch gebouw met een bakstenen gevel die niet gepleisterd is, aan de bovenzijde afgesloten met een kroonlijst in de Toscaanse orde.

Op 18 april 1839 werd door de stedelijke raad het bestek goedgekeurd van ‘het vernieuwen van de poort op Stads Erve met de portierswoning en algemeen privaat.’ In het bestek wordt verwezen naar een tekening, die helaas verloren is gegaan.⁵² De voorgevel moest worden gemetseld uit anderhalve steen Gelderse boerengrauwe mopsteen. De boog boven de poort en de strikken moesten ook anderhalve steen zwaar zijn. Met ‘strikken’ worden de strekken bedoeld, de strekse horizontale bogen boven de ramen. De gehele gevel moest naar juiste verdeellatten gewerkt worden (om de voegen precies boven elkaar te krijgen) en de boog en strikken moesten meesterlijk besneden worden. De stenen voor de boog en de strikken moesten zorgvuldig geslepen worden, aldus het bestek. Een sluitsteen met het stadswapen (nog steeds aanwezig), twee impoststukken waarop de letters REN en het jaartal 1839 (ook nog steeds aanwezig), twee plinten en schampalen moesten aangebracht worden in arduinstein.

In de poortopening kwamen twee deuren met daarin een klein deurtje. De raamkozijnen moesten zijn voorzien van eiken onderdorpels. Inderdaad zijn de kozijnen op de begane grond nog steeds voorzien van houten onderdorpels, die ondertussen bekleed zijn met zink. De kroonlijst aan de voorgevel moest worden uitgevoerd volgens tekening, met fries en architraaf en een blok- of tandlijst. Dit is dus een andere lijst als die tegenwoordig het gebouwtje siert, deze is in de Toscaanse orde. In de voorgevel bevindt zich tegenwoordig op de begane grond een deur, met daarboven een bovenlicht met een ruitmotief en een schuifraam met zes ruiten. De schampalen zijn verdwenen.

De ingangspoort van het Stadserf aan de zijde van de Sint An-nastraat is een neoclassicistisch gebouw met een bakstenen gevel, aan de bovenzijde afgesloten met een kroonlijst in de Toscaanse orde. De voorgevel is gemetseld uit Gelderse boerengrauwe mopsteen. Een sluitsteen in arduinstein met het stadswapen en twee impoststukken waarop de letters REN en het jaartal 1839 geven de functie en het bouwjaar weer. De verdieping is er pas op gezet in 1900. In 1936 is de inrijpoort verbreed. In de poort is een gedeelte te zien van de sedertdien gesloopte bebouwing aan de noordzijde van het Stadserf. Foto: A.A.M.Th. Kanter, 1960-1965. Collectie Stadsarchief Breda, aanwinst-nummer 19630224.

Het verfwerk werd aangenomen in 1840. Ook hiervan is het bestek bewaard gebleven, zodat we zelfs de oorspronkelijke kleuren van het gebouwtje kennen.⁵³ De kozijnen, lijsten en boeidelen moesten Bentheimer geveerd worden (Bentheimer is een gelige zandsteen), de ramen (bedoeld wordt de roeden) wit, de deuren olijfkleur, het ijzerwerk zwart, het binnenwerk lichtgeel, de schoorstenen binnen zwart en de consoles van de schoorstenen wit.

Het gebouwtje had oorspronkelijk alleen een begane grond. De verdieping is er pas op gezet in 1900. In 1936 is de inrijpoort verbreed.⁵⁴ Het ontwerp hiervoor is gemaakt door de directeur van Openbare Werken, P.A.H. Hornix. Een te ruime breedte was volgens hem niet gewenst. Hij heeft de doorgang dan ook zo ontworpen dat 'het intieme karakter van het Stadserf, hetwelk toch behouden moet blijven', niet verloren zou gaan. Het werk werd met opzet uitgevoerd in oude baksteen. In het vernieuwde gedeelte werd naast de jaartalsteen 1839 een tweede jaartalsteen 1936 aangebracht.

Ookvoordit pand lijkt het nuttig het bouwhistorisch te onderzoeken. Het spreekt vanzelf dat het op de gemeentelijke monumentenlijst moet worden gezet.

■ DE FABRIEK VAN SEGERS

In het laatste gedeelte van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werd het aanzicht van het Stadserf in sterke mate bepaald door een voor die tijd groot fabrieksgebouw. Rond de eeuwwisseling staken in de binnenstad overal fabrieksgebouwen hun schoorstenen de lucht in. In de nieuwe wijken werd door

De stoomhoedenfabriek van J.F. Segers aan de noordzijde van het Stadserf. In de vroege morgen van 4 januari 1918 brandde de fabriek af. Links de oude lindeboomen. Op de achtergrond de achterzijde van het oude stadhuis. Het Stadserf is slechts gedeeltelijk verhard. Collectie Stadsarchief Breda, aanwinstnummer 19450484.

middel van erfdienstbaarheden voorkomen dat er fabrieken tussen de woonhuizen zouden verrijzen. Het onbedoelde effect was dat juist in de binnenstad tussen de woonbebouwing overal fabrieken werden gebouwd.

Tussen 1800 en 1940 speelde de familie Segers een belangrijke rol in de industriële ontwikkeling van Breda. Deze nijvere familie stichtte vele bedrijven die onderling verwantschap vertoonden, zoals een linnenblekerij, een hoedenmakerij, een passementfabriek en een leerlooierij, aldus de historicus H. Muntjewerff. Verder bewoog de familie zich ook in de suiker.

J.F. Segers begon in 1833 een winkel en hoedenmakerij aan de Grote Markt 13. Later verhuisde hij naar nummer 25. In 1866 kocht de familie het pand van notaris De Roy aan de Catharinastraat 10. In de tuin van dit grote huis, aan de zijde van het Stadserf, werd in datzelfde jaar een stoomhoedenfabriek gebouwd met een stoomketel en een schoorsteen. Tegen het verlenen van een Hinderwetvergunning was geen bezwaar, want naar de normen van die tijd was deze omgeving blijkbaar nauwelijks bebouwd en kon hier gerust een fabriek opgericht worden zon-

Nog een opname van de fabriek van Segers na de brand. Op de achtergrond de zuidzijde van het Stadserf met de Stadsstal en een gedeelte van de tuinmuur en één van de lindebomen. Collectie Stadsarchief Breda, aanwinstnummer 19450486.

Een andere opname van de fabriek van Segers na de brand. Collectie Stadsarchief Breda, aanwinstnummer 19450485.

der hinder voor de omgeving. Aan de zijde van het Stadserf mocht Segers alleen kleine ramen op de eerste verdieping plaatsen. In 1869 mocht hij ook klapramen met matglas op de begane grond maken. Het Stadserf werd dus niet als een openbare straat beschouwd, maar als particuliere grond, eigendom van de gemeente. De vorige eigenaar, notaris De Roy, had het stuk grond van de gemeente in erfpacht gekregen en beschikte tevens over het recht van overpad over het Stadserf. In 1879 werd in de fabriek een nieuwe stoommachine geïnstalleerd, die in 1899 werd vervangen door een gasmotor. In 1902 noemde de firma zich J.F. Segers en zoon, hofleveranciers, fabriek van militaire hoofddeksels en lederwerken.

Deze fabriek zou wel eens zijn sporen in de grond nagelaten kunnen hebben in de vorm van zware verontreiniging. Aan het fabricageproces kwamen stoffen te pas als kwiknitraat, zwavelzuur en verfstoffen.

In de vroege morgen van 4 januari 1918 brandde de fabriek van Segers af. Alle kranten die op dat moment in Breda verschenen, de *Bredasche Courant* en het *Dagblad van Noordbrabant*, gaven verslag van de brand. Het meest spectaculair was het verslag echter in de *Bredanaar*, een advertentieblad dat gespecialiseerd was in moord, brand en vreselijke ongelukken. ‘In het eerst was er aan de vuurzee geen blusschen aan. (...) De vuurzee was enorm en de torens in de omgeving waren fantastisch verlicht.’

Pas in 1920 kreeg de firma toestemming de fabriek opnieuw op te bouwen. De ligging midden in de stad werd dus onderhand beschouwd als problematisch. De productie was ondertussen al verplaatst naar een bestaand fabrieksgebouw aan de Balfortstraat. In 1924 verkocht A.J.J. Segers de oude passementfabriek aan het Stadserf aan de gemeente Breda en in 1925 het woonhuis aan de Catharinastraat aan de woninginrichtersfirma Van Aalst. De fabrieksgebouwen werden door de gemeente verhuurd, maar er werd weinig geld uitgegeven aan onderhoud. Vanaf 1958 fungeerde de oude fabriek nog een tijdlang als magazijn en werkplaats voor de restauratiewerkzaamheden van de Grote Toren en de Grote Kerk. In 1967 werd het pand uiteindelijk wegens acuut instortingsgevaar gesloopt. Het terrein werd in gebruik genomen als parkeerterrein.

Hoofdstuk 10 Een nieuw stadhuis en een nieuw stadspleintje

De aanpassing en modernisering van het stadhuis en zijn omgeving gaan ook in de twintigste eeuw gestaag door. Tot na de Tweede Wereldoorlog blijft het uitgangspunt dat alle ambtenaren van de gemeente, in ieder geval die van de secretarie, gehuisvest moeten zijn op het stadhuis. Het stadhuis is tevens het meest representatieve gebouw van de gemeente en moet de ambities van de stad duidelijk uitdragen naar bezoekers en burgerij.

■ DE MONUMENTENLIJST

In 1903 werd een Rijkscommissie ingesteld met de opdracht een inventarisatie en een beschrijving te maken van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst.⁵⁵ In 1912 verscheen het eerste deel van deze beschrijving. Deze was geschreven door Jan Kalf, en werd uitgegeven onder de titel *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Noordbrabant, Eerste stuk, De monumenten in de voormalige baronie van Breda*. De commissie heeft zich uitdrukkelijk beperkt tot de monumenten die ontstaan zijn vóór 1850. Deze beschrijving heeft tot aan de vaststelling van de Monumentenlijst in 1966 gediend als een soort voorloper hiervan.

Kalf beschrijft in zijn werk de geschiedenis van het stadhuis tot en met de verbouwing van 1768.⁵⁶ Op eventuele negentiende-eeuwse veranderingen gaat hij niet in. In zijn beschrijving gaat hij slechts terloops in op de middeleeuwse indeling. Blijkbaar was deze in zijn tijd niet gemakkelijk meer te herkennen en beperkte hij zich tot datgene wat hij kon zien. Hij beschrijft uitvoerig de voorgevel, de gestuukte zoldering in de vierschaar en de schoorsteen in de kamer van de burgemeester, die gerealiseerd zijn tijdens de verbouwing van 1767-1770. Hij beschrijft wel enkele interieurstukken van de raadszaal (die achter de benedenverdieping aangebouwd was), maar de ruimte zelf was voor hem blijkbaar niet interessant genoeg. Het meest recente object dat door hem werd opgemerkt is het geschilderde behang in de kamer van de burgemeester uit 1804.

Zoals gezegd deed de beschrijving van Kalf dienst als Monumentenlijst. Datgene wat Kalf niet opmerkte als monument werd ook niet als zodanig beschouwd. Dit gold blijkbaar ook voor de aanbousels aan de achterzijde van het raadhuis.

■ DE NIEUWE ACHTERVLEUGEL VAN HET STADHUIS

Vanaf 1923 werd er gewerkt aan een nieuwe uitbreiding van het stadhuis.⁵⁷ Deze werd ontworpen door de Hilversumse architect J.W. Hanrath. Hierdoor ontstond een nieuw pleintje achter het Stadhuis, dat eveneens wordt aangeduid als het Stadserf. Het is een symmetrisch ontworpen plein met in het midden een beeldje van de turfschipper Adriaan van Bergen. Nu ook pas kwam er een verbinding tot stand tussen het Stadserf en de Grote Markt. In dezelfde tijd speelt ook de annexatiekwestie. In 1927 zou Breda zijn grenzen mogen verwijden, maar in dit gemeentehuis, dat gebouwd werd in 1925, zijn de pretenties van een grotere stad al zichtbaar. Weliswaar kreeg de stad met de uitbreiding van Hanrath een monumentale nieuwbouw, maar hiervoor werden wel de laat zeventiende-eeuwse raadkamer en raadzaal gesloopt, aldus Kamphuis.⁵⁸ Echt kwalijk kan men het gemeentebestuur dit besluit tot afbraak niet nemen, want Kalf had in 1912 de monumentaliteit van deze bouwdelen kennelijk niet onderkend.

Hanrath ontwierp slechts drie vleugels rond dit plein. De vierde zijde, de oostzijde, de zijde dus die aansluit op het oude Stadserf, maakt nog steeds een rommelige indruk. De vraag komt uiteraard in ons op of Hanrath zich hier een beëindiging voorgesteld had, een afwerking van het plein.

Burgemeester Van Sonsbeeck legde in oktober 1923 contact met J.W. Hanrath, ‘bouwmeester in het huis genaamd d’Olijftak aan de Rossinilaan te Hilversum’. Kort tevoren was Van Sonsbeeck polshoogte gaan nemen in het kasteel in Helmond, dat door Hanrath was verbouwd tot raadhuis. De burgemeester van Helmond liet in een informeel briefje aan Van Sonsbeeck weten dat hij erg tevreden was over Hanrath.

Van Sonsbeeck was sinds 1919 burgemeester van Breda. Reeds in een eerder artikel hebben wij gesteld dat hij, waarschijnlijk méér dan de directeur van Openbare werken of de directeur van Beplantingen, verantwoordelijk is geweest voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Breda tussen de twee wereldoorlogen. Hij wilde deze stad ontwikkelen tot een parkenstad, een aangename woonstad met villaparken en woonwijken voor de middenklasse, gebouwd in degelijke en esthetisch verantwoorde architectuur. Het voorbeeld voor hem was waarschijnlijk Den Haag.

Het kostte natuurlijk allemaal wel geld en van Sonsbeeck kreeg dan ook tegenstand vanuit de gemeenteraad, maar het resultaat was dan ook de moeite. We kunnen zonder meer stellen dat de nieuwe aanbouw aan het stadhuis esthetische kwaliteiten heeft. Daarmee was dit stadhuis ook een stad als Breda waardig, een stad die zich beschouwde als een belangrijk streekcentrum en die streefde naar een positie van belangrijke woon- en verblijfstad en cultureel centrum.

De bouwtekening van architect Hanrath voor de nieuwe vleugel van het stadhuis uit 1924. Aan de achterzijde van het stadhuis bevindt zich een uitbreiding met drie vleugels in de vorm van een U. Op het midden van het pleintje ligt een plantsoentje. Hanrath heeft helaas geen oplossing geven voor de vierde zijde van het pleintje. Stadsarchief Breda, Archief van de gemeentesecretarie te Breda, 1815-1925 (Afd. 1-3/4), inv. nr. 3044.

In februari 1924 was Hanrath al zo ver dat hij een voorlopig plan had met de raadzaal in oost – westelijke richting met een hof, omgeven door een hoefijzervormige bebouwing. In de toekomst, zei hij, kunnen misschien de huisjes in de Sint Annastraat, die eigendom zijn van de gemeente, afgebroken worden en ter plaatse een hek worden gemaakt. Nagegaan moet nog worden in hoeverre het Stadserf inderdaad op de binnenplaats van het kasteel van Helmond lijkt.

Op een fraaie tekening van 11 april 1924 geeft Hanrath de indeling weer van de nieuwbouw zoals hij uiteindelijk ook, afgezien van enkele details, is geworden. Aan de achterzijde van het stadhuis bevindt zich een uitbreiding met drie vleugels in de vorm van een U. Op het midden van het pleintje ligt een plantsoentje. Hanrath heeft helaas geen oplossing gegeven voor de vierde zijde van het pleintje. De gevelschetsen komen ons ook bekend voor. De ontwerpen voor de gevels zijn naderhand slechts op onderdelen gewijzigd. Op 25 juli 1924 werd 'het verbouwen van het Stadhuis, eerste gedeelte, gelegen aan het Stadserf', aanbesteed.

Op 16 juli 1925 kwam de Commissaris van de Koningin op bezoek, baron van Voorst tot Voorst.⁵⁹ De verbouwing was op dat moment in volle gang. Het belangrijkste probleem waar de baron met het gemeentebestuur over sprak was de annexatie. Na de bespreking ging de baron met het gemeentebestuur het nieuwe raadhuis bekijken. Architect Hanrath had ook het kasteel van Helmond tot raadhuis verbouwd, meldde Van Voorst tot Voorst in zijn notities. Achter het raadhuis had de gemeente in vroeger jaren kleine huisjes aangekocht en daardoor was een behoorlijk terrein aanwezig. Dat werd nu benut voor een grote achterbouw achter tegen het oude raadhuis aan, met links en rechts twee grote vleugels met een

Een prachtig gezicht op het nieuwe Stadserf. De drie vleugels vormen een representatief plein, met midden daarop het beeldje van de turfschipper Adriaan van Bergen. Links zijn een gedeelte van de oude tuinmuur en de oude lindebomen te zien. Rechts een nieuwe tuinmuur die het Stadserf aan de noordzijde moest afsluiten. Deze muur vormt dus een gedeelte van het concept van Hanrath. Foto: F. Reissig, Breda, januari 1931. Collectie Breda's Museum, ST 1859.

Het nieuwe Stadserf is een symmetrisch ontworpen plein met in het midden een beeldje van de turfschipper Adriaan van Bergen. Het beeldje is vervaardigd door de beeldhouwster Gerda Rueb. De sokkel werd ontworpen door Hanrath. Het beeldje met het voetstuk is geschonken door Machinefabriek Breda, voorheen Backer en Rueb. De lantaarns op het binnenplein zijn eveneens ontworpen door Hanrath. Ze werden de gemeente geschonken door notaris Verschraage. De foto is genomen vóór 1928. Collectie Stadsarchief Breda, aanwinstnummer 19520297.

schitterende raadzaal. Tussen beide vleugels kwam een tuinaanleg. Alles beloofde heel mooi te worden, schreef de baron.

Op foto's die vlak na de oplevering gemaakt zijn, kunnen we zien dat terzijde van de ingang van de publieke tribune een soort tuinmuur is opgericht van enkele meters lang. Deze muur liep in de richting van de Sint Annastraat. Aan de noordzijde van het Stadserf stonden toen nog steeds de opgelapte restanten van de uitgebrande fabriek van Segers. Waarschijnlijk was het idee van Hanrath dat deze muur in de nabije toekomst, na de sloop van deze krotten, verder door getrokken zou worden, en dan zo de noordelijke afsluiting van het Stadserf zou vormen.

In 1926 ontving Hanrath de laatste termijnen van zijn honorarium. Behalve het stadhuis had hij ook het ameublement van de leeszaal ontworpen, de bank op de hal boven, het ameublement en de lampen en kronen in de raadzaal, de buitenlantaarns en het monumentje op de binnenplaats (de sokkel van de turfschipper Adriaan van Bergen dus).

■ J.W. HANRATH

Jan Willem Hanrath werd geboren in 1867 in Amsterdam.⁶⁰ Hij kreeg zijn opleiding in München en was vervolgens verbonden aan het bureau van de architect Ludwig Hoffmann te Berlijn. In 1896 keerde hij terug naar Nederland en vestigde zich als architect in Hilversum. Zijn Duitse achtergrond is in zijn latere werk nog wel aan te wijzen, aldus Kamphuis.

Hanrath is vooral bekend geworden als ontwerper van landhuizen en monumentale woonhuizen. Hij bouwde veel in het Gooi en op de Utrechtse Heuvelrug. Van Sonsbeeck richtte zich sterk op de ontwikkeling van Breda als villastad en dat zou zijn voorkeur voor deze architect kunnen verklaren. Van 1920 tot 1923 verbouwde hij het kasteel van Helmond tot raadhuis. Enerzijds sloot zijn architectuur aan op de traditionele bouwtrant, zoals door gebruik

van eikenhout, handvormsteen en kruiskozijnen, anderzijds paste hij ook moderne materialen toe.

Hanrath zorgde bij het ontwerpen van zijn interieur er voor dat de meubilering een integraal onderdeel van de architectuur vormde. Bij villa's en landhuizen is dit niet ongebruikelijk. Ook in het gemeentehuis van Breda zien we dit terug. Hoewel hij streefde naar orde en rust in zijn ontwerpen, was hij nooit de slaaf van de symmetrie. Dit zien we duidelijk terug in het ontwerp voor de gevels aan de zijde van het Stadserf, die wel een samenhangend geheel vertonen, maar niet exact symmetrisch zijn.

■ HET NIEUWE STADSERF

De nieuwe stadhuisvleugels staan op de monumentenlijst. Het metselwerk aan het Stadserf is uitgevoerd in handvormsteen in Vlaams verband waarbij voor de hoekoplossingen klesoortjes zijn toegepast.⁶¹ De ramen zijn uitgevoerd als kruiskozijnen. Kamphuis beschouwt deze gevels als van monumentaal belang.

Het meest bijzondere onderdeel van de nieuwe uitbreiding is uiteraard de raadzaal. Deze is nog steeds vrijwel in authentieke staat. Het oorspronkelijke interieur is echter ergens anders opgeslagen. Volgens Kamphuis is de open kapconstructie uitgevoerd in Rijns eikenhout, met grote hoekkepers, aanlopers en spanten met kreupele stijl, blokkeels en trek balken. De imposante kap is volgens hem traditioneel gebouwd en ver doorgedetailleerd. Veel ornamenten zijn nauwelijks zicht-

Deze foto van de raadzaal is waarschijnlijk gemaakt op de dag van de opening van het nieuwe stadhuis, op 28 juni 1926. De raadzaal is het meest bijzondere onderdeel van de nieuwe uitbreiding. De vrijwel geheel originele raadzaal is vanwege zijn traditionele, rijk geornamenteerde opengewerkte kap en de verdere aankleding van groot monumentaal belang als voorbeeld van een rijk uitgedoste raadzaal uit het begin van de twintigste eeuw. Burgemeester Van Sonsbeeck was er gelukkig mee dat het stadhuis op deze plaats kon worden gehandhaafd, een historische plaats in de stad. Reeds vanaf de middeleeuwen was op deze plaats het raadhuis gevestigd en hier liepen de draden van het gemeenschapsleven samen. Collectie Breda's Museum, ST 2761.

baar. De vrijwel geheel originele raadzaal is vanwege zijn traditionele, rijk geornamenteerde opengewerkte kap en de verdere aankleding van groot monumentaal belang als voorbeeld van een rijk uitgedoste raadzaal uit het begin van de twintigste eeuw. Kamphuis vindt hem bijzonder geslaagd.

In het stadhuis bevinden zich veel symbolen in de vorm van schilderijen en glas in loodramen. Verwezen wordt naar het roemrijke verleden van Breda, de rol van de Nassaus daarin en de positie van Breda als hoofdstad van de baronie. Dit hangt weer samen met de annexatiekwestie die uiterst actueel was tijdens de bouw van het nieuwe raadhuis. De heikele kwestie van de godsdienstige verhoudingen werd opgelost door het Sacrament van de Niervaart in beeld te brengen, dat dateerde

Ook de stenen zitbank op het Stadserv werd ontworpen door Hanrath. Op 20 juli 1927 werd de bank door diverse Bredase verenigingen aan de gemeente aangeboden. Foto B. de Jong, 1927. Collectie Stadsarchief Breda, aanwinstnummer 19520517.

Een andere foto van het nieuwe Stadserv, genomen enkele jaren na de bouw, toen de muren al gedeeltelijk bedekt waren met klimop. De foto is genomen in de jaren 1930-1940. Collectie Stadsarchief Breda, aanwinstnummer 19520302.

van vóór de Reformatie, en Adriaan van Bergen een beeldje op het Stadserf te geven. De godsdienstige verhoudingen van ná de Reformatie werden met de mantel der liefde bedekt.

Op het midden van de binnenplaats staat een beeldje van de turfschipper Adriaan van Bergen. Het is vervaardigd door de beeldhouwster Gerda Rueb. De sokkel voor het beeldje werd ontworpen door Hanrath. Het beeldje met het voetstuk is geschonken door Machinefabriek Breda, voorheen Backer en Rueb. De lantaarns op het binnenplein zijn dus ontworpen door Hanrath. Ze werden de gemeente geschonken door notaris Verschraage. De stenen zitbank werd eveneens ontworpen door Hanrath en werd aan de gemeente aangeboden door diverse Bredase verenigingen. De bank werd onthuld op 20 juli 1927.⁶²

Het beeldje van Adriaan van Bergen en de bank staan op de monumentenlijst. Het beeldje van de turfschipper is echter vanwege frequente vernielingen vervangen door een bronzen exemplaar, waarna het origineel is opgeborgen. Het beeldje zal dan ook van de monumentenlijst worden afgevoerd.

Het plaveisel van het pleintje is erg bijzonder. Het bestaat uit kleine keitjes. In 1925 werden de straten in Breda meestal bestraat met grote Belgische kasseien. Dit soort keitjes komt nergens anders voor in Breda. Op foto's die vlak na de oplevering zijn gemaakt kunnen we zien dat deze bestrating de originele bestrating is. In de monumentenlijst wordt de bestrating helaas niet afzonderlijk genoemd.

Op 28 juni 1926 werd het verbouwde stadhuis plechtig in gebruik genomen met een bijzondere zitting van de gemeenteraad. Burgemeester Van Sonsbeeck was er gelukkig mee dat het bestaande stadhuis kon worden verbouwd. Een nieuwe raadzaal inrichten op een andere plaats zou het verlaten hebben betekend van een historische plaats in de stad. Reeds vanaf de middeleeuwen was op deze plaats het raadhuis gevestigd, hier liepen de draden van het gemeenschapsleven samen. Hij memoreerde ook nog even de aanwezigheid van de Nassaus in Breda. Alle eer kwam toe aan de bouwmeester J.W. Hanrath. Hij gaf nog extra aandacht aan de wandschildering van Joep Nicolas in de raadzaal, die de krachten in beeld brengt waaruit de welvaart van de stad voortkomt, rijkdom, arbeid en de natuur.

De *Bredasche Courant* (algemeen, liberaal, protestant) gaf een lovende beschrijving van het gebouw.⁶³ 'Uitgevoerd door den Bouwmeester J.W. Hanrath is deze nieuwbouw een mooie aanwinst voor onze stad geworden.(...) Op de rustige binnenplaats (het huidige Stadserf dus) welke door het wegruimen van een enkel huisje en het plaatsen van een mooi hekwerk betere verbinding zal krijgen met de St. Annastraat, is op het eenvoudige monumentje nog ruimte beschikbaar voor een Turfschippertje van Breda, dat de artieste Mejuffrouw Rueb onder handen heeft.' Het was in 1926 dus de bedoeling dat de huizen van de gemeente aan de Sint Annastraat zouden worden gesloopt en dat hier een bredere ingang met toegangshek zou komen. De journalist was verder vol lof over de raadszaal, die met

zijn hoge zoldering een imposante indruk maakte.

De journalist van het katholieke *Dagblad van Noordbrabant* was nog lovender met zijn kritiek.⁶⁴ ‘Wat den bouw betreft, is de architect Hanrath volkomen geslaagd in het vinden van een oplossing, die met de omgeving van het stadhuis rekening had te houden. Dit is ook de reden waarom de heer Hanrath niet overging tot zuiver moderne motieven, maar de moderne synthese toepaste, zoover de omgeving dat toeliet. Hij wist daarbij een soberheid en eenvoud te betrachten die de binnenplaats van het gemeentehuis (het Stadserf) tot een rustig en schilderachtig geheel maakt, waar de goedgekozen kleur van den smakelijken Hollandschen baksteen frisch tot haar recht komt. Het midden van het pleintje wordt gevuld door een monumentje (...). Bij avond wordt de binnenplaats verlicht door een aantal sierlijke lampen aan de muren, eenvoudig van lijn en van goedgevoelde proportie. (...) Het brandpunt van onze bewondering is echter de raadzaal.’ Vervolgens gaat de journalist uitgebreid in op de glasramen en de aankleding van de raadzaal. ‘Het geheel is een compositie van lijn en kleur, welke de suggestie wil wekken van eendrachtige samenwerking in de maatschappij. Kapitaal en arbeid, die elkaar noodig hebben tot heil van de gemeenschap. (...) En zoo is deze raadzaal een mooi stuk werk geworden, waarvoor den kunstenaars en den burgemeester met zijn staf allen lof toekomt.’

Uit dit stuk kunnen wij destilleren dat Hanrath traditionalistisch werkte en dat dit in Breda erg gewaardeerd werd. De rooms-katholieke kerk was in die tijd een stevige aanhanger van het corporatisme en zag dit aangenaam in de symboliek van de schilderijen en de glasramen bevestigd. Het corporatisme gaat uit van een organische maatschappelijke ordening. De burgers zouden moeten worden georganiseerd in beroepsgroepen (corpora) waardoor harmonie tussen de verschillende maatschappelijke groeperingen zou worden bereikt. Burgemeester van Sonsbeeck tenslotte wordt duidelijk als initiatiefnemer van deze nieuwbouw aangemerkt.

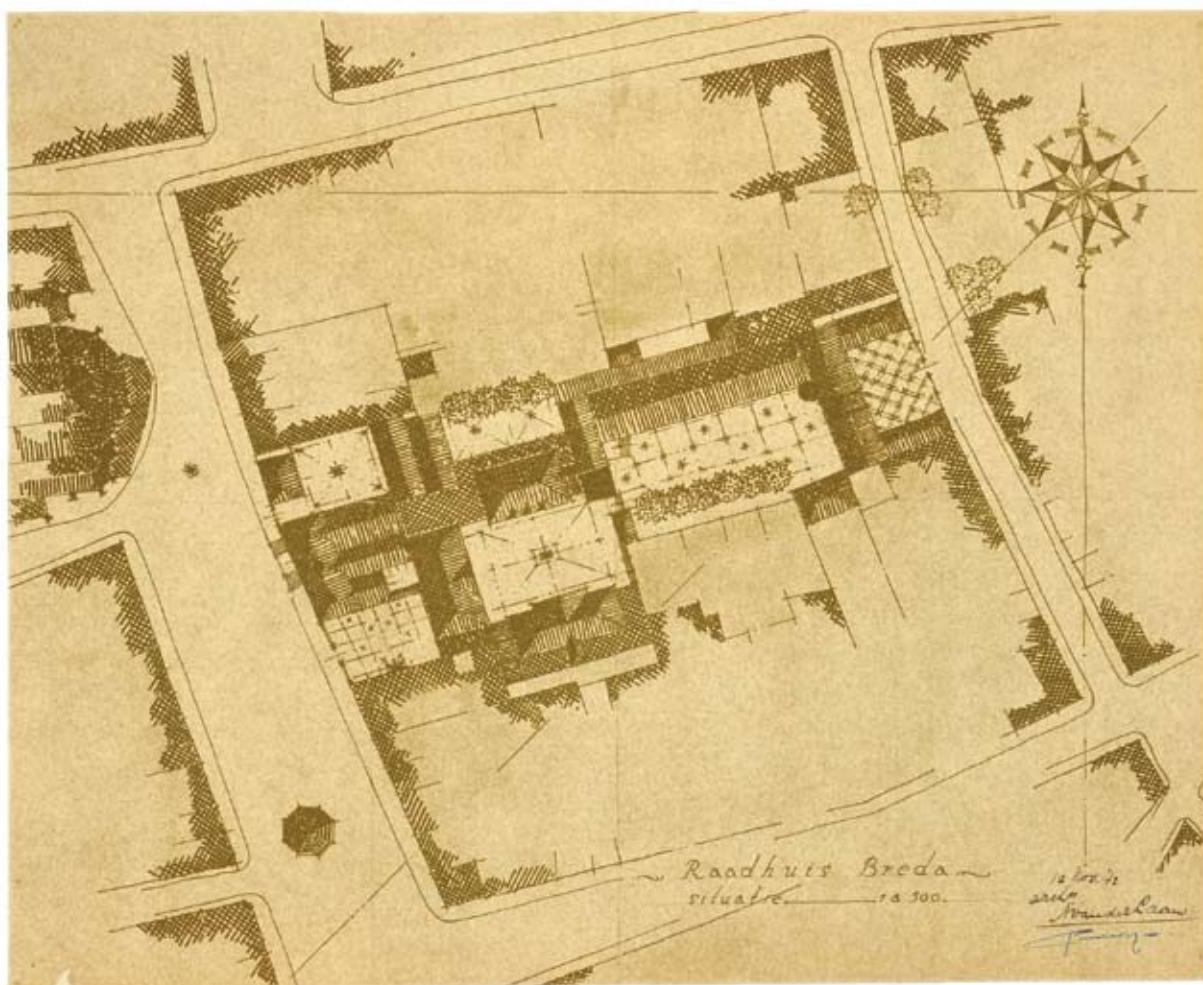
■ BOUWPLANNEN TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG

De gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn bekend en hoeven hier niet herhaald te worden. Er is echter tot nu toe zeer weinig aandacht geweest voor gebouwen die tijdens de oorlog gebouwd zijn, infrastructurele werken die gerealiseerd zijn en uitbreidingsplannen die gemaakt zijn in deze periode. Alle aandacht ging immers naar de oorlog zelf, het verzet en de slachtoffers. Een belangrijk werk over de ontwikkelingen in architectuur en stedenbouw tijdens de oorlog is het boek van Koos Bosma en Cor Wagenaar.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog is er nog gebouwd tót aan de slag bij Stalingrad in 1942. De Duitsers hebben waarschijnlijk kazernes gebouwd en verbouwd. Er zijn in Breda ook nog woningen gebouwd in sterk traditionalistische stijl. Een voorbeeld hiervan vormt een bouwblok aan de Irenestraat, met jaartalankers 1941.

Zoals we mogen verwachten is het traditionalisme de toonaangevende stroming tijdens de oorlog. Wat zelfs al bij een oppervlakkige beschouwing opvalt is dat er blijkbaar drie stromingen zijn in deze tijd. De eerste is een algemeen traditionalistische, met gebruik van baksteen, glas in lood, hout, smeedijzer en dakpannen. De tweede is een duidelijk 'Hollandse' stroming, met het gebruik van klokgevels als uitdrukking van een lokale, Nederlandse, niet-Duitse identiteit. De derde stroming is een 'Brabantse' stroming, met het bouwen van Brabantse langgevelboerderijen met wolfskappen als uitdrukking van een Brabantse, niet-Hollandse identiteit.

In 1941 was het gemeentehuis al weer te klein. Door de tweede annexatie werden de dorpen Ginneken en Princenhage aan Breda toegevoegd en het bevolkingsaantal en het aantal ambtenaren nam daarom toe. J. Reijn van de dienst Openbare Werken tekende een uitbreiding van het stadhuis aan de zijde van het Stadserf.⁶⁵ Aan de noordzijde van het Stadserf zou een nieuwe vleugel verrijzen in de stijl van

de uitbreiding van Hanrath. Op 2 november 1941 tekende hij een nieuwe variant van dit plan. De uitbreiding zou worden uitgevoerd in baksteen, met een topgevel, kruiskozijnen en een galerij met zuilen. In het midden van het gebouw zou een stedenmaagd of een engel met het gemeentewapen van Breda de functie van het gebouw duidelijk maken.

Reijn, of de dienst Openbare Werken, had alleen maar een vleugel aan de noordzijde van het Stadserf ontworpen. Het plein zou zich volgens deze plannen dus niet ontwikkeld hebben tot een stedenbouwkundige eenheid.

In november 1942 maakten de architecten Nico van der Laan en Cees Pouderoyen een schetsontwerp voor een nieuw stadhuis met in totaal zes hoven. Grenzend aan de Grote Markt zouden twee toegangshoven komen. Het pleintje van Hanrath zou worden gehandhaafd en er zou een tweede binnenhof komen aan de noordzijde van de raadzaal. Ten oosten van de raadzaal zou een nieuw plein komen en tenslotte nog een toegangshof vanuit de Sint Annastraat. De verschillende hoven zouden verbonden worden door doorgangen en poorten. Aan de oostzijde van de binnenhof van Hanrath hadden Van der Laan en zijn medearchitect een nieuwe beëindiging ontworpen. De nieuwbouw zou worden gemarkeerd door een campanile in Italiaanse stijl. De plannen zijn niet verder gekomen dan de tekening. Stadsarchief Breda, Archief van de gemeentesecretarie, 1926-1944 (Afd. 1-5), doos 601.

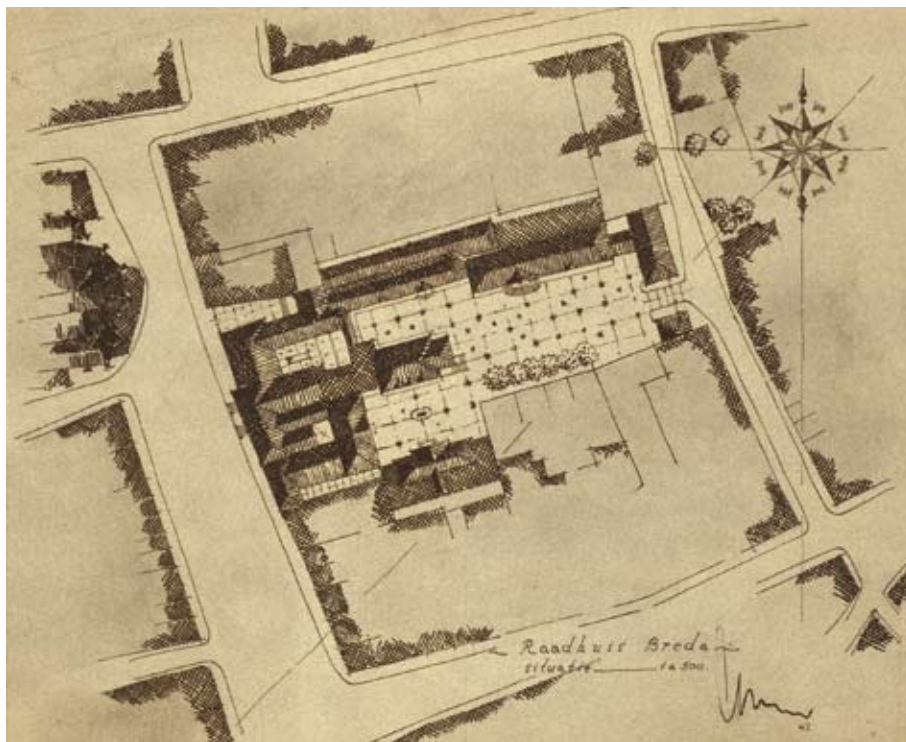
Deze vogelvlucht geeft een beter idee van de plannen van Nico van der Laan en Cees Pouderoyen. Een campanile in Italiaanse stijl en een traptoren en de nodige doorgangen en poorten zouden een zeer schilderachtige geheel geven. Het complex zou wel wat hebben van de abdij in Middelburg. Stadsarchief Breda, Archief van de gemeentesecretarie, 1926-1944 (Afd. 1-5), doos 601.

Op 8 januari 1942 tekende Reijn weer een nieuw ontwerp voor het Stadserf. In dit plan was het Stadserf meer als een eenheid opgevat, waarschijnlijk naar aanleiding van kritiek op het vorige plan. De bebouwing aan de zijde van de Sint Annastraat zou worden gesloopt en het Stadserf zou over zijn volle breedte uitkomen op deze straat. Het stadhuis met zijn vleugels zou zo meer indruk maken aan de zijde van de Annastraat.

Op 21 mei 1942 leverde professor Granpré Molière commentaar op de nieuwe stadhuisplannen. Hij was niet erg te spreken over de ruimtelijke werking van de gebouwen langs het Stadserf. Het Stadserf had eerder het profiel van een straat dan van een plein. Daar had Granpré Molière natuurlijk gelijk in. Zoals gezegd is het Stadserf inderdaad waarschijnlijk bedoeld als straat. Hij vond trouwens de bestaande uitbreiding van Hanrath al niet erg geslaagd. De aansluiting van de nieuwbouw op de bestaande bouw noemde hij slap en onbevredigend. Het Stadserf zou volgens hem moeten worden verbreed. Hij pleitte er voor het gehele Stadserf in de plannen te betrekken. Granpré Molière stelde voor een opdracht te geven voor een schetsplan aan twee jonge, veelbelovende architecten, N. van der Laan en C. Pouderoyen. Hij had ook aan A. Siebers gedacht. Deze woonde in Ulvenhout, dus gemakkelijk dichtbij, maar hij was sterk met werk bezet. Granpré Molière stelde hem bovendien niet op dezelfde hoogte als Van der Laan en Pouderoyen.

Laurens Siebers, de zoon van de bovengenoemde architect Alph. Siebers, zegt dat zijn vader in 1942 uiteraard niet omkwam in het werk. Iedereen zat in 1942 om werk te schreeuwen. Van der Laan en Pouderoyen waren gewoon goede leerlingen

In een andere variant ontwierpen Nico van der Laan en Cees Pouderoyen een plein aan de noordzijde van de raadzaal en een plein aan de oostzijde van deze vleugel. De raadzaal zou zo bijna vrijstaand op een vergroot Stadserf komen te liggen. Stadsarchief Breda, Archief van de gemeentesecretarie, 1926-1944 (Afd. I-5), doos 601.

in wie Granpré Molière zijn ideeën weerspiegeld zag. Hij hielp wel meer veelbelovende leerlingen op deze manier aan werk, zegt Laurens Siebers.

De gemeente legde inderdaad contact met Van der Laan en Pouderoyen. Deze hebben tot en met 1944 aan ontwerpen gewerkt. Overigens is noch het ontwerp van Openbare Werken noch een ander ontwerp uitgevoerd.

Nico van der Laan (Leiden, 1908 - 's-Hertogenbosch 1986) studeerde in 1937 af aan de Technische Hoogeschool (TH) in Delft. Samen met zijn broer Hans, die in 1927 intrad bij de benedictijnen in Oosterhout, verdiepte hij zich in de uitgangspunten van de architectuur. Na de Tweede Wereldoorlog verzorgde Van der Laan, samen met Hans, de lessen Kerkelijke Architectuur in het Kruithuis in 's-Hertogenbosch. Uit deze cursus kwam de Bossche School voort, een naam die door tegenstanders aan de kring rond de broers Van der Laan en hun volgelingen werd gegeven. Hij was dus de broer van Hans van der Laan. Dom Hans van der Laan (Leiden, 1904 - Mamelis, 1991) was benedictijner monnik en architect. Hij was een van de leidende figuren van de Bossche School. Zijn theorieën over getalmatige verhoudingen in de bouwkunst, onder andere over het plastisch getal, hadden na de Tweede Wereldoorlog een grote invloed.

Een kadastraal plan uit 1953 van het bouwblok waarin zich het Stadserf bevindt. Aan de noordzijde van het Stadserf bevinden zich nog de restanten van de fabriek van Segers. Stadsarchief Breda, Collectie Kadastrale Plannen, ongenummerd.

In het secretariearchief bevindt zich een heel pak met tekeningen van Nico van der Laan. Op 12 november 1942 maakten Van der Laan en Pouderoyen een schetsontwerp voor het nieuwe stadhuis met in totaal zes binnenhoven. Grenzend aan de Grote Markt zouden twee toegangshoven komen, waarvoor bebouwing aan de Markt zou moeten worden gesloopt. Het pleintje van Hanrath zou worden gehandhaafd en er zou een tweede binnenhof komen aan de noordzijde van de raadzaal. Ten oosten van de raadzaal zou een nieuw plein komen en tenslotte nog een toegangshof vanuit de Sint Annastraat. De verschillende hoven zouden verbonden worden door doorgangen en poorten. Aan de oostzijde van de binnenhof van Hanrath hadden Van der Laan en zijn medearchitect een nieuwe beëindiging ontworpen. De nieuwbouw zou worden gemarkeerd door een campanile in Italiaanse stijl. Het geheel zou een zeer schilderachtige indruk maken. Het complex had wel wat van de abdij in Middelburg. We kunnen de stijl omschrijven als algemeen traditionalistisch, dus niet bijzonder Duits, Hollands of Brabants georiënteerd.

In een andere variant ontwierp hij ook een plein aan de noordzijde van de raadzaal en een plein aan de oostzijde van deze vleugel. De raadzaal zou zo bijna vrijstaand op een vergroot Stadserf komen te liggen.

In juli 1943 leverde hij een nieuw schetsplan in dat in opzet niet veel afweek van het eerstgenoemde ontwerp, een aaneenschakeling van binnenhoven, die met elkaar verbonden waren door doorgangen, arcades en poorten.

De plannen zijn niet verder gekomen dan de tekentafel. Het enige onderdeel dat belangrijk lijkt voor de huidige ontwikkeling van het Stadserf is de afscheiding die Van der Laan en Pouderoyen hebben ontworpen als afsluiting van de bestaande binnenhof van Hanrath.

De plannen uit de Tweede Wereldoorlog zijn de laatste die gemaakt zijn voor een ingrijpende ombouw van het Stadserf. Na de oorlog is er definitief voor gekozen het ambtenarenapparaat ergens anders te huisvesten en bleef het stadhuis alleen over als bestuurscentrum.

Hoofdstuk 11 **Het stadhuis en het Stadserf in de een en twintigste eeuw**

Na de Tweede Wereldoorlog zijn de restanten van de fabriek van Segers gesloopt en is hier een parkeerterrein aangelegd.

■ WIM HUPPERETZ EN DE KANSEN VAN HET BOUWBLOK

In 2004 promoveerde Wim Hupperetz op het onderwerp ‘Het geheugen van een straat, Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda’.⁶⁶ In zijn proefschrift behandelt hij de geschiedenis van de Visserstraat, en, in het kielzog daarvan, een aantal andere ontwikkelingen in de oude binnenstad van Breda. Aan het einde van zijn proefschrift wijdt Hupperetz een hoofdstuk aan de meest recente ontwikkelingen in de binnenstad. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw was de straat in de historische stadskern het domein van de bewoner. Hij constateert dat het publieke domein vanaf die tijd wordt toegeëigend door het winkelend publiek en het uitgaansvolk. Hij poneert dan ook de stelling dat de private buitenruimte van de binnenstadsbewoner gezocht moet worden op de binnenterreinen van de bouwblokken. Hier waren vanouds de tuinen en binnenplaatsen te vinden. Deze binnenterreinen verloren vanaf de jaren zestig hun oorspronkelijke functie en werden voor een belangrijk deel volgebouwd. Hierbij werd geen bewuste stedenbouwkundige visie of een helder ruimtelijk beleid gehanteerd, constateert hij tot zijn spijt.

In de binnenstad van Breda behandelt Hupperetz twee voorbeelden van een dergelijk binnenterrein, de Willem Merkxtuin en de winkelpassage de Barones. De Willem Merkxtuin is in dit verband een voorbeeld hoe het wél moet en de Barones een voorbeeld van het tegenovergestelde. Op de bijgaande tekening geeft Hupperetz uitdrukkelijk het Stadserf aan als een binnenterrein dat dezelfde functie zou kunnen krijgen als de Willem Merkxtuin. Hoe de private buitenruimte van de binnenstadsbewoner concreet gezocht zou moeten worden op de binnenterreinen van de bouwblokken wordt uit het proefschrift van Hupperetz echter niet geheel duidelijk. Zouden er binnen in de bouwblokken binnenhoven moeten worden gecreëerd die alleen toegankelijk zijn voor de bewoners? De Kaatsbaan is afgesloten met een hek waarvan alleen de bewoners een sleutel hebben. Of zouden deze binnenterreinen overdag algemeen toegankelijk moeten zijn? Het Begijnhof, de Willem Merkxtuin en het winkelplein T’ Sas zijn hiervan voorbeelden. In zijn

samenvatting spreekt Hupperetz van de binnenterreinen van de bouwblokken als '(semi-)private ruimten'. Hieruit blijkt dat dergelijke binnenterreinen afgesloten zouden moeten zijn (privaat) of alleen overdag toegankelijk (semiprivaat).

In een artikel in *Bulletin KNOB* komt Hupperetz in 2008 nog eens terug op het bouwblok.⁶⁷ 'De laatste decennia is er wel beduidend meer oog voor (bouw)historie van bouwblokken maar dat heeft nog niet geleid tot nieuwe impulsen op stedenbouwkundig gebied', zegt hij. 'Het is belangrijk om vast te stellen dat de moderne stedenbouw de ontmanteling van het bouwblok tot gevolg heeft, met als doel los te komen van het gesloten stadsbeeld.' Naar aanleiding hiervan pleit hij voor een discussie tussen professionals uit de wereld van de cultuurhistorie en uit die van de ruimtelijke ordening over traditie en vernieuwing in de historische binnenstad. Daarbij is het cruciaal dat zowel het ruimtelijk-fysieke aspect als het sociaal-cultureel aspect meeweegt en dat beide aspecten zoveel mogelijk gecombineerd worden.

■ EEN SCHAKEL IN EEN GOUDEN CIRKEL

In 1995 werd de vereniging stadssociëteit De Gouden Cirkel opgericht.⁶⁸ In algemene termen formuleerde de vereniging zijn doestelling als het streven naar het bevorderen van het behoud van het culturele erfgoed in het historisch stadsdeel binnen de singels. Van het begin af aan heeft De Gouden Cirkel zich echter meer speciaal gericht op een ketting van aantrekkelijke pleinen in de binnenstad die de wandelaar en de toerist de herbergzaamheid zouden moeten bieden waar hij of zij behoefte aan heeft. De stadssociëteit ontleent zelfs zijn naam aan dit idee.

De Gouden Cirkel omschrijft het Stadserf in een publicatie uit 2006 als een tot dusver verwaarloosd binnenterrein in de historische binnenstad. Het doet slechts dienst als parkeerterrein en als transitozone voor aanpalende bedrijven, constateert de sociëteit met spijt. Daarnaast is het Stadserf nog de doorgang van de Sint Annastraat naar de Grote Markt. Vanwege de goede akoestiek is het Stadserf een gezochte luisterplaats bij beiaardconcerten op het carillon van de Grote Toren.

De intieme, goed gedimensioneerde binnenhof draagt de potentie in zich een aangename ruimte te worden voor de wandelaar die even rust zoekt. De suggestie van de Gouden Cirkel is dan ook het Stadserf in te richten als een groene oase van rust, naar het voorbeeld van de Willen Merkxtuin. Zo zou het Stadserf onderdeel kunnen worden van een aantrekkelijke wandelroute langs geïdentificeerde stedelijke ruimten in de historische binnenstad.

Hoofdstuk 12 Conclusies

In de inleiding zeiden we dat Bureau Cultureel Erfgoed een studie gemaakt heeft van de geschiedenis van het Stadserf met het doel voldoende materiaal bijeen te garen voor de beantwoording van de volgende vragen. Welke zaken kunnen we bij archeologisch onderzoek verwachten? Wat is in de huidige situatie van belang uit oogpunt van cultureel erfgoed? En welke feiten kunnen van belang zijn voor de toekomstige inrichting van het Stadserf?

■ ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

Welke zaken kunnen we bij archeologisch onderzoek verwachten? In de hoofdstukken hiervoor hebben we reeds een bonte verzameling opgesomd van agrarische structuren, greppels, perceelsscheidingen, boerderijen, waterputten en afvalkuilen. Verder kunnen we restanten verwachten van het kanaaltje de Verloren Kost, sporen van materialen die hier werden opgeslagen, mestbergplaatsen van de moezemarij en bijgebouwen van het stadhuis. Tot slot mogen we rekenen op restanten van de fabriek van Segers.

■ INVENTARISEREN EN WAARDEREN VAN CULTUREEL ERFGOED

Wat is in de huidige situatie van belang uit oogpunt van cultureel erfgoed? Behalve geïnventariseerd moet dit ook worden gewaardeerd. Zowel vanuit de monumentenzorg als vanuit de culturele planologie moet hiernaar gekeken worden.

Een steeds terugkerend thema in het onderzoek is of het Stadserf een openbare weg moet zijn of niet. Telkens weer zijn er tendensen geweest het Stadserf openbaar te maken, en andere, tegengestelde tendensen het juist af te sluiten. Het Stadserf is zijn leven waarschijnlijk begonnen als een straat, is vervolgens particulier erf geworden, heeft zich ontwikkeld in de richting van een stalstraat, waarna deze ontwikkeling is afgesneden en waar Hanrath vervolgens in de twintigste eeuw een pleintje heeft ontworpen met een in principe openbaar karakter.

Al inventariserend kunnen we de toegang vanuit de Sint Annastraat noemen, met het poortgebouw Sint Annastraat 19, de poort, het stalletje en de Stadsstal. Het oudste gedeelte van het Stadserf is uiteraard van zeer groot belang, met zijn vier lindebomen en zijn oude tuinmuur. Het pleintje van Hanrath is zeer beeldbepalend, met zijn drie vleugels uit 1925, de monumentale lantaarns en het beeldje

van Adriaan van Bergen. In feite kunnen we alles hoog tot zeer hoog waarderen, behalve het parkeerterrein.

Alles kan gewaardeerd worden uit het oogpunt van monumentenzorg. Daar hebben we lijsten voor en deskundigen. Het Stadserf kan ook gewaardeerd worden uit het oogpunt van culturele planologie. Minstens ruim zeshonderd jaar zijn hier al stedelijke instellingen gevestigd. Verschillende malen is de keuze gemaakt hier ondanks alles de locatie van het stadsbestuur te handhaven. We wijzen hier naar burgemeester Van Sonsbeeck. Al bijna vijfhonderd jaar is het Stadserf eigendom van de stad en een van de toegangen tot het stadhuis. Als pleintje achter het stadhuis is het Stadserf een statussymbool. Het intieme pleintje moest de pretentie van Breda als woonstad, als toeristisch aantrekkelijke stad en als architectonisch verantwoorde gebouwde stad kracht bijzetten.

■ TOEKOMSTIGE INRICHTING

Welke feiten kunnen van belang zijn voor de toekomstige inrichting van het Stadserf? De toegang vanuit de Sint Annastraat, met het poortgebouw Sint Annastraat 19, de poort, het stalletje en de Stadsstal, het oudste gedeelte van het Stadserf met de vier lindebomen en de oude tuinmuur, en het pleintje van Hanrath met drie vleugels uit 1925, de monumentale lantaarns en het beeldje van Adriaan van Bergen kunnen we als ‘harde’ structuren beschouwen. Het parkeerterrein is naar believen in te vullen.

De voetgangersroute Willem Merkxtuin – Stadserf – Kerkplein – T’ Sas is ook van belang. De Willem Merkxtuin wordt vaak genoemd als een voorbeeld voor hoe het Stadserf er uit zou moeten zien. Maar ook het pleintje T’ Sas is een voorbeeld van een aantrekkelijk, modern binnenstadspleintje. Een vraag is bovendien of de achtergevels van de panden aan de Veemarktstraat en de Catharinastraat in het zicht moeten blijven. Een volgende vraag is in hoeverre de theorieën van Wim Hupperetz over de dooraderde bouwblokken mee moeten wegen.

Hoofdstuk 13 **Aanbevelingen**

Uit het voorgaande volgen diverse scenario's hoe we om zouden kunnen gaan met het Stadserf. Wat kunnen we doen met respect voor de identiteit van het gebied?

De toegang vanuit de Sint Annastraat, onder het poortgebouw door moeten we beschouwen als een gegeven, evenals de gebouwen daar om heen. De oude tuinmuur met de vier lindebomen moet uiteraard eveneens worden gehandhaafd, en ook het pleintje van Hanrath met drie vleugels uit 1925, de monumentale lantaarns en het beeldje van Adriaan van Bergen.

Een eerste scenario zou zijn het parkeerterrein om te bouwen tot een plein met bomen en een stedenbouwkundig aantrekkingspunt. Hier zou een geheel nieuw ontwerp voor gemaakt moeten worden, zonder verdere binding met eerdere structuren. Sommigen stellen het uitzicht op de oude achtergevels van de panden aan de Catharinastraat wel op prijs.

Een tweede scenario dat denkbaar is, is een plein te ontwerpen aan de noordzijde van het Stadserf naar het voorbeeld van het pleintje T' Sas, een omsloten en intiem plein.

Een derde scenario is het parkeerterrein om te bouwen tot een tuin naar het voorbeeld van de Willem Merkxtuin. Verschillende malen is dit idee naar voren gebracht. Ook hiervoor zou het noodzakelijk zijn een geheel nieuw ontwerp te maken.

Een vierde scenario zou zijn dat de tuinmuur aan de noordzijde van het Stadserf hersteld zou worden op een van de oorspronkelijke tracés. Dit tracé kan worden gereconstrueerd uit het minuutplan van het kadaster of uit de resultaten van opgravingen. Op het overgebleven, straatachtige deel van het Stadserf, kunnen dan weer de lindebomen geplant worden die in het midden van de negentiende eeuw verwijderd zijn.

De muur aan de noordzijde van het Stadserf zou hersteld kunnen worden als een replica van de bestaande tuinmuur aan de zuidzijde. Een tweede mogelijkheid is hem te herstellen volgens de plannen van Hanrath. Een derde mogelijkheid is een totaal nieuw ontwerp te maken voor deze muur met een moderne steen en in een moderne vormgeving. In dit vierde scenario zou dan het parkeerterrein vrij komen voor een nieuwe invulling.

Het vijfde scenario is dat van de Londense mew. De Londense mews zijn smalle stalstraten achter de grote herenhuizen aan de squares in het West End. De stallen zijn omgebouwd tot kleine en exclusieve boetiekjes en de koetsierswoningen tot dure appartementen. De noordzijde van het Stadserf zou in dezelfde trant omgebouwd kunnen worden tot een gemengde straat van winkeltjes en appartementen.

WOORDENLIJST

Aankomstitels	Alle vorige eigendomsverkrijgingen van een huis of een stuk grond.
Akkoord	Overeenkomst, schikking, vergelijk, regeling.
Achterwoning	Woning achter een ander huis, woning die niet aan de straat gelegen is, meestal kleine arbeiderswoningen of kamerwoningen, soms ook wel grotere huizen.
Annexatie	Grenswijziging, toevoegen van een hele gemeente of gedeelten van een gemeente aan een andere.
Asbak	Bak waarin afval wordt opgeslagen.
Beer	Zie steunbeer.
Beschoeiing	Constructie tegen een walkant om te voorkomen dat de aarde in de gracht valt.
Bestek	Nauwkeurige beschrijving van opzet, uitvoering en te gebruiken materialen van een bouwwerk. Vroeger werden huizen wel gebouwd op een bestek, zonder tekeningen.
Bevrijding	Schutting, heining, afsluiting.
Blokken	Blokvormige percelen, percelen of stukken grond die ongeveer even breed als diep zijn.
Bouwgrond	Grond waarop huizen gebouwd kunnen worden.
Bovenlicht	Raam boven een deur.
Brouwerij	Bedrijfsgebouw waar bier gebrouwen wordt.
Burgemeester	Vanouds had Breda twee burgemeesters, de buiten- en de binnenburgemeester. In de negentiende eeuw is de burgemeester het burgerlijk hoofd van de gemeente.

Collegekamer	De kamer waar het college van schout en schepenen of van burgemeester en wethouders vergadert.
Consent	Toestemming.
Cordonlijst	Uitspringende lijst om een gebouw.
Costumen	Gebruik, wijze van doen, handelwijze, volgens gewoonte of gebruik, verordening die door gewoonte tot recht wordt, gewoonterecht. In Breda golden de gedrukte Costumen van Antwerpen.
Cijns	(Meervoud cijzen): Jaarlijkse rente, in geld of natura, als altijd-durende vergoeding voor afgestane grond, of als aanhoudende erkenning voor een vorstelijke gunst of wezenlijke weldaad. Cijzen konden ook worden verkocht. Niet te verwarren met de aflossing en rente van een hypotheek.
Depressie	Laaggelegen gebied.
Douairière	Weduwe, meestal van adel.
Drek	Uitwerpselen van mensen en dieren, mest.
Erf:	Perceel, eigendom, onroerend goed, zowel bebouwd als onbebouwd.
Erfdienstbaarheid	Servituut, last waarmee een erf of onroerend goed belast is ten dienste van een ander erf, bijvoorbeeld recht van overpad, het verbod om te bebouwen enzovoorts.
Erfmangling	Een ruiling of wisseling van erf tegen erf, zonder waardevermeerdering.
Erfpacht	Zie cijns of rente.
Erfscheiders	Grensbepaalder, paalder, paalmeester. De erfscheiders hielden ook toezicht op de soliditeit van gebouwen en op brandgevaar. De voorgangers van Bouw- en Woningtoezicht.

<i>Fabriek</i>	Bedrijf waarin op uitgebreide schaal, langs mechanische of chemische weg, stoffen of goederen uit grondstoffen worden geproduceerd. Goed te onderscheiden van ambachtelijke werkplaatsen.
<i>Gang</i>	Afgeleid van gaan. Doorgang. Gang waar men doorheen kan lopen. Privaat eigendom en geen openbare weg. Een smalle openbare weg is een steeg.
<i>Gasmotor</i>	Motor die aangedreven wordt door lichtgas.
<i>Gedogen</i>	Dulden, toelaten, tolereren. Dit is geen definitieve toestemming.
<i>Geërfde</i>	Eigenaren van percelen, grenzende aan een straat of water, ook wel aangelanden.
<i>Gemeentehuis</i>	Het bestuurscentrum van de gemeente.
<i>Gelint</i>	Houten schutting of afscheiding.
<i>Gemeenteverslag</i>	Het jaarlijkse verslag van de gemeente.
<i>Gerechtigheid</i>	Recht op iets.
<i>Gracht</i>	Kanaal, gegraven water.
<i>Greppel</i>	Smalle en ondiepe uitgraving in landerijen, dienende tot afvoer van het overtollige water. Wel te onderscheiden van sloten. Greppels zijn meestal droog.
<i>Gruis</i>	Is hetzelfde als puin.
<i>Half om half</i>	Ieder de helft.
<i>Heining</i>	Afscheiding, omheining. Voorwerpen dienende om te omheinen, hetzij tuinen of heggen of groen hout, hetzij afscheidingen van dood hout, schuttingen of staketsels van palen.
<i>Herenhuis</i>	Groot huis, meestal minstens vijf ramen breed.

<i>Hinderwetvergunning</i>	Vergunning van de gemeente om een bedrijf op te richten dat gevaar of hinder kan veroorzaken.
<i>Hoedenmakerij</i>	Werkplaats waar hoeden gemaakt worden.
<i>Hoeve</i>	Een stuk land van bepaalde grootte, boerderij, hofstede.
<i>Hof</i>	(Meervoud hoven): Stuk grond, omheinde ruimte, tuin. Niet bebouwd.
<i>Hoofdgestel</i>	Het bovenste gedeelte van een neoclassicistische gevel, bestaande uit architraaf, fries en kroonlijst, taflement, taflement.
<i>Ingang</i>	Zie uitgang.
<i>Kadaster</i>	Het van staatswege gehouden openbare register van onroerende goederen.
<i>Kade</i>	Gemetselde walkant langs een haven of water, waar de schepen aan kunnen leggen en kunnen laden en lossen.
<i>Kalkput</i>	Put bij een leerlooierij waarin zich ongebluste kalk bevond voor het ontharen van de huiden.
<i>Kanaliseren</i>	Rechttrekken van een rivier of bochtige loop.
<i>Keien</i>	Stenen zoals ze in de natuur voorkomen, rolstenen, vierkant behouwen steen uit groeven voor bestrating.
<i>Klesoor</i>	De helft van de helft van een baksteen. Een drieklesoor is driekwart van een baksteen.
<i>Klinker</i>	Hardgebakken steen voor bestrating, wel te onderscheiden van keien. Keien zijn natuursteen, klinkers gebakken.
<i>Koets</i>	Door paarden getrokken rijtuig voor een beperkt aantal personen, waarvan de kast op riemen of stalen veren hangt.
<i>Koetshuis</i>	Het bouwwerk waar een koets opgeborgen wordt, meestal met een hooizolder, paardenstal en koetsierswoning.

Koetsier	Degene die een koets ment.
Kohier	Belastingregister.
Kooi	Eenvoudig houten bouwsel als onderkomen voor dieren, zoals varkens.
Kreek	Klein, smal, niet gegraven water.
Kroonlijst	Bij neoclassicistische gebouwen het bovenste gedeelte van een hoofdgestel, boven het fries, in het algemeen diende ter afsluiting van een gebouw, vaak als lijstgoot, bovenlijst.
Leerlooierij	Bedrijf waar leer geloooid wordt.
Legger van openbare wegen	Een register waarin gegevens worden vastgelegd en dat volledig bewijs oplevert, met name wat betreft de wegen. Onderhoudsverplichtingen worden zo vastgelegd.
Leem	Fijne kleisoort, door wind of water afgezet. In de middeleeuwen gebruikt om potten te bakken, vloeren aan te leggen, en samen met vlechtwerk, wanden van te maken.
Licht, open en gesloten	Open licht is een kaars of een brandende spaander, gesloten licht een lantaarn.
Linnenblekerij	Bedrijf waar linnen gebleekt wordt.
Logie of loods	Eenvoudig bouwsel met een dak en niet altijd afgescheiden van de buitenlucht.
Magistraat	De Overheid, de stadsregering.
Mangeling	Zie erf mangeling.
Marktplaats	Plein waarop markt gehouden wordt, koop en verkoop waar de goederen aanwezig zijn. Vroeger werden de meeste goederen fysiek verkocht en kwamen kopers en verkopers bij elkaar in de buitenlucht op pleinen. Dit gold voor onder andere brandhout, turf, vis, graan, haver, varkens, vee, boter, groente en wat al niet meer.

Mest	De vaste afscheiding van mens en dier. Vroeger uiterst kostbaar omdat daarmee de akkers vruchtbaar gemaakt werden.
Mestput	Put waarin mest bewaard wordt.
Minuutplan van het kadaster	De eerste kaart of opmeting die het kadaster gemaakt heeft. De minuutplannen worden nog steeds bewaard. De wijzigingen zijn op andere kaarten bijgehouden.
Moerig	Een moer is een gebied waar turf voorkomt. Moerachtig is vermengd met turf.
Moestuin	Tuin waarin gewassen worden gekweekt.
Monumentenlijst	Lijst van beschermde overblijfselen die van algemeen belang zijn wegens hun esthetische of wetenschappelijke betekenis of andere waarde.
Mozemarij	Het ophalen van het straatvuil, later gemeentereiniging. De mozemarij was particulier en moest worden gepacht.
Muur	Gemetselde afscheiding.
Naasten of naderen	Naderschap, nadering of naasting is eigenlijk het recht, verleend aan de bloedverwanten van de verkoper van een onroerend goed, om het terug te nemen uit de handen van de vreemde koper, mits terugbetaling van de kooppenningen en van de redelijke kosten, om het vervreemde goed in de familie te behouden. De stad had blijkbaar eveneens het recht om te naderen.
Neoclassicisme	Bouwstijl van het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw, waarbij de lijstgevel opgebouwd wordt volgens de verhoudingen van de zuilen van de klassieke orden: De Dorische, de Ionische, de Korinthische, de samengestelde orde en de Toscaanse.
Nieuwstraat	Nieuwe straat, aangelegd in Breda tussen 1492 en 1566.
Onteigenen	Het eigendom van een huis of een stuk grond aan iemand ontnemen, op grond van de wet, voor het nut van het algemeen.

<i>Openbare weg</i>	Een weg die openbaar is, waar iedereen overheen mag gaan. Zo'n weg kan natuurlijk afgesloten zijn voor autoverkeer, maar kan niet worden afgesloten voor voetgangers.
<i>Opmeten</i>	De maat nemen.
<i>Ordonnantie</i>	Voorschrift, verordening.
<i>Paalsporen</i>	Donkere vlekken in de grond die duiden op houten staanders in een huis of boerderij.
<i>Particulier erf</i>	Stuk grond dat eigendom is van een particulier.
<i>Passementfabriek</i>	Fabriek waar passement vervaardigd wordt, het boordsel, band, snoer enzovoorts, gebruikt tot versiering en omzoming van kledingstukken, vooral militaire uniformen.
<i>Penning</i>	(Tiende en twintigste penning): De tiende penning is een belasting van tien procent op de huurwaarde van huizen of tien procent op de verkoopwaarde van een huis bij overdracht. De twintigste penning is een belasting van elke twintigste penning, dus vijf procent.
<i>Perceel</i>	Stuk grond, erf, al dan niet afgescheiden, geen openbare weg.
<i>Perceelsgrens</i>	De grens van een perceel. Binnen de bebouwde kom moet deze worden aangegeven door sloten, greppels, heggen, schuttingen, muren of wat dan ook, buiten de bebouwde kom wordt deze soms alleen maar aangegeven door twee keien.
<i>Plint</i>	Onderste, uitstekende deel van het basement van een zuil, voet van een neoclassicistisch gebouw.
<i>Pondboek</i>	Kohier van de verponding, een soort belasting, en van andere belastingen.
<i>Poort</i>	Brede, overbouwde gang waar men door heen gaat.
<i>Poortkamer</i>	Kamer boven een poort.

Prestedelijke nederzetting	Nederzetting die zich ter plaatse van een huidige stad bevond, vóórdát deze plaats een stad genoemd kon worden.
Privaat	Wc, toilet.
Profiel	De wand van een opgravingsput waarin sporen zichtbaar zijn.
Puin	Gegruizelde steen, afbraak van huizen.
Raadhuis	Het huis waarin het stads- of dorpsbestuur vergadert.
Recht van uitgang	Het recht om een deur te hebben in een muur en over het erf van een ander te gaan.
Riool	Ondergronds kanaal voor de afvoer van vuil water.
Ruimen	Opruimen, het vuil er uit halen.
Rustiek	Natuursteen, bewerkt als ruwe blokken.
Schamppaal	Een paal tegen de hoek van een huis die voorkomt dat het huis beschadigd wordt door langsrijdende karren.
Schepen	(Meervoud schepenen): Lid van de schepenbank, de rechtbank. Behalve recht spreken hadden de schepenen ook de functie van stadsbestuur, dus de functie was te vergelijken met die van de tegenwoordige wethouder. In België heten de wethouders nog altijd schepenen.
Schouwen	Bij een schouw controleert de bevoegde instantie of een weg, een dijk of een vaart in orde is en of iedereen aan zijn verplichtingen voldoet.
Schutting	Afscheiding van planken.
Sloot	Gegraven water dat dient als afscheiding.
Sluitsteen	Middelste steen van een boog.

<i>Stadhuis</i>	Het huis waar het stadsbestuur vergadert en waar de administratie gevoerd wordt.
<i>Stadsarchitect</i>	De architect van de stad, later de directeur van Openbare Werken genoemd.
<i>Stadsgracht</i>	De gracht om de stad heen, meestal met een muur aan de binnenzijde.
<i>Stadsrekening</i>	De jaarrekening van de stad. Vroeger werd niet zoveel opgeschreven en zijn de stadsrekeningen de enige bron voor het achterhalen van bepaalde gegevens.
<i>Stal of stalling</i>	Houten of stenen gebouw voor het verblijf van paarden of andere dieren.
<i>Stalstraat</i>	Straat, speciaal aangelegd voor de ontsluiting van stallen en koetshuizen.
<i>Steunbeer</i>	Uitspringende verzwaring bij muurwerk om dit te verstevigen.
<i>Straatschenderijen</i>	De baldadigheden van de jeugd op straat, het uittrekken van straatstenen, het gooien met stenen en vuil, het roepen en schreeuwen op straat, het schrijven op muren en schuttingen, het schieten met katapulten, het doden van vogels, het ingooien van ruiten enzovoorts. Dit was vroeger een probleem.
<i>Steeg</i>	Openbare weg, maar zo smal dat er geen rijtuigen over kunnen rijden.
<i>Traditionalisme</i>	Terugkeer in de architectuur naar oude vormen en bouwmaterialen. Het is geen letterlijke kopie van oudere bouwwerken, maar een nieuwe interpretatie.
<i>Tras</i>	Fijngemalen tufsteen, in verbinding met vette kalk gebruikt als metselspecie.
<i>Tuinmuur</i>	Muur als afscheiding van een tuin. In de binnenstad was het in de negentiende eeuw verplicht de erven met muren van de straat af te scheiden.

Uitgang of uitweg Zie recht van uitgang.

Uitzetten Een straat uitzetten, met paaltjes het tracé aangeven om daarna te kunnen gaan graven.

Vaart Kanaal, sloot, waar men met schuiten overheen kan varen.

Veldpodzol De podzol is een bodemtype dat in de schrale dekzandgronden in Noord-Europa veelvuldig voorkomt. De naam is van Russische oorsprong: pod betekent 'onder' en zola betekent 'as'. De naam is afgeleid van de grijze (askleurige) uitspoelingslaag die in veel podzolgronden goed zichtbaar is.

Venig Veen is moeras met niet geheel vergane plantenresten.

Vestbrief Transportakte van onroerend goed, verleden voor schepenen, schriftelijk bewijs van koop en verkoop.

Vispekel Zout water om vis te conserveren.

Vleilaag Een laagje schoon zand waarin plavuizen stabiel gelegd konden worden,

Voet Maat van ongeveer dertig centimeter.

Vuiligheid Ontbinding, bederf, vuilnis, opgeveegd vuil, uitwerpselen.

Vulling De inhoud van een archeologisch spoor, zoals een put, afvalkuil of paalspoor, nadat het gevuld is. Vondsten hieruit dateren dus het spoor.

Wagenhuis Gebouw om wagens in op te bergen.

Wetering Watering, afwatersloot, waterleiding.

Woonniveau In een profiel of archeologische opgraving, de laag waarop in een bepaalde tijd mensen hebben gewoond. Mee speciaal: een platgetreden laag met resten afval, brandresten en leem.

Wijkregister Register van de huisnummers.

LITERATUUR

- Koos Bosma en Cor Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak, De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam, 1995).
- F.A. Brekelmans, 'Van Stadhuis naar Herenhuis', in *Jaarboek de Oranjeboom* xxix (1976).
- Adam van Broeckhuijsen, *Manuscript voor een geschiedenis van Breda* (Breda, circa 1700). Bevindt zich in Stadsarchief Breda, Afd. III-89, inv. nr. 25.
- G. van den Eynde, '...', in H. Sarfatij (red.), *Verborgene steden, Stadsarcheologie in Nederland* (Amsterdam, 1990).
- 'Fabriek van Segers afgebrand', in *Dagblad van Noordbrabant*, vrijdag 4 januari 1918, pag. 2, kolom 4.
- J. van Haastert, 'Beschouwingen bij de criminele vonnissen van de schepenenbank van de stad Breda uit de jaren 1626 tot 1795', in *Jaarboek de Oranjeboom* XXIX (1976).
- Johan Hendriks, 'Van witte vlek tot rode stip, Enkele resultaten van 25 jaar archeologisch onderzoek in Breda', in *Engelbrecht van Nassau* 2006, p. 159-166.
- Jac. H. van Hooydonk, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1350-1550, deel I: Catharinastraat', in *Jaarboek de Oranjeboom* XLVI (1993).
- Jac. H. van Hooydonk, *Graaf Hendrik III van Nassau-Breda en zijn stad, 1504-1538* (Breda, 1995).
- Jac. H. van Hooydonk, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1250-1550, De Grote Markt van Breda, ontstaan, vorm en geschiedenis', in *Jaarboek de Oranjeboom* LI (1998).
- Wim Hupperetz, *Het geheugen van een straat, Achthonderd jaar wonen in de Vissersstraat te Breda* (Utrecht, 2004).
- Wim Hupperetz, 'Cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit van de historische binnenstad, Het geheugen van een straat als inspiratiebron', in *Bulletin KNOB*, jaargang 2008, nummer 2.
- J. Kamphuis, *Het Stadhuis te Breda, Archeologie en bouwhistorie gemeente Breda, Interne rapporten, deel 15* (Breda, 1994).
- Ton Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen, 1397-1750, De geschiedenis van een exportnijverheid', in *Jaarboek de Oranjeboom* LI (1998).
- G.J. ter Kuile, 'Over oude straten, pleinen, huizen, over leven en bedrijf', in *Geschiedenis van Breda, Deel I, de middeleeuwen* (Breda, 1952).
- K.A.H.W. Leenders, *Cultuurhistorische Landschapsinventarisatie Gemeente Breda* (Breda, 2006) ErfgoedRapport Breda 1.
- J.R. Magendans, 'De kerk op de kreek; opgravingen in de Waalse kerk te Breda', in *Jaarboek de Oranjeboom* XXXVI (1983).
- Henk Muntjewerff, 'De Bredase fabrikantenfamilie Segers, 1800-1940', in *Engel-*

brecht van Nassau, jaargang 1997, nummer 2 en 1998, nummer 1.

Gerard Otten, *De straten van Breda* (Breda, 1988).

Pierre van der Pol, *Breda in kaart* (Breda, 2002).

P. Scherft, 'Woonde Marnix in het huis "Repos Alieurs" te Breda?', in *Jaarboek de Oranjeboom X* (1957).

De verleidelijke stad, Markten, pleinen en binnenhoven in Breda (Breda, 2006).

W. van der Voort, 'De Sint Annastraat', in *Breda, tijdschrift van Bredanaars voor Bredanaars*, 1980, nummer 11.

J.L.C. Weyts, 'Het ontstaan van de St. Annastraat [in Bergen op Zoom]', in *Studies uit Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom, 1975).

BIJLAGE

LIJST VAN PANDEN IN HET BOUWBLOK ROND HET STADSERF, WELKE OP ENIGE MONUMEN- TENLIJST STAAN

De onderstaande objecten hebben volgens de gemeentelijke database een monumentale status. Een aantal panden is aangeduid als 'mogelijk gemeentelijk monument', soms vanwege hun MIP-status. Deze panden zijn feitelijk niet beschermd.

De selectie is gemaakt op basis van de gemeentelijke database, de gemeentelijke monumentenkaart en de MIP-gegevens van de Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant waarbij de volgende opmerkingen moeten worden gemaakt:

Catharinastraat 10A is niet afzonderlijk opgenomen in de database

Grote Markt 28 is niet opgenomen in de database

Grote markt 48A is niet afzonderlijk opgenomen in de database

Sint Annastraat 21-21A is niet opgenomen in de database

Stadserf 6 is niet opgenomen in de database

Stadserf 11 K is niet afzonderlijk opgenomen in de database

Stadserf 1, 2, en 7 zijn niet aangegeven op de monumentenkaart

Catharinastraat 2

(Rijks)nummer: 21.

Adres: Catharinastraat 2.

Complex: nee.

Status: mogelijk gemeentelijk monument (MIP).

Redengevende omschrijving: Inleiding. Hotel, gelegen aan de zuidzijde van de Catharinastraat.

Omschrijving: Het pand is opgetrokken op nagenoeg vierkante grondslag en telt drie bouwlagen onder een met gesmoorde Hollandse pan gedekt schilddak aan de voorzijde van het pand. De nokeinden bevatten grote rookkanalen.

De voorgevel is boven de begane grond gepleisterd en bevat gepleisterde omlijstingen en velden onder de vensters op de tweede verdieping. De gevel wordt afgesloten met een hoofdgestel met gepleisterde fries en architraaf en houten kroonlijst waarachter de goot. De kroonlijst rust op zwaar geprofileerde consoles. Het fries bevat velden met rustica. De eerste verdieping heeft T-vensters, de tweede verdieping heeft stolpvensters. De roedeverdeling van de vensters is verwijderd. De begane grond heeft over de gehele breedte een houten pui met hoge zwart marmeren plint uit de jaren dertig in expressionistische stijl. De pui

heeft geheel links en rechts oorspronkelijke toegangen met paneeldeuren met 12-ruits bovenlichten met facetgeslepen glas. Het bovenste paneel van de deuren versmalt trapsgewijs naar boven toe. De linker deur heeft een in smeedwerk uitgevoerde B. De entree in het midden is gewijzigd. Links en rechts van deze entree bevinden zich grote glaspuien met meerruits bovenlichten.

De linker zijgevel heeft meerdere vensters, deels oorspronkelijk, deels ingehakt. De tweede verdieping heeft enkele 6-ruits schuifvensters. De gevel is deels gepleisterd, deels wit geverfd.

Het interieur is volledig gewijzigd en recent vernieuwd.

Waardering: Het pand heeft enige architectuurhistorische waarde als betrekkelijk gaaf bewaard gebleven pand in eclectische stijl met expressionistische onderpui. Slechts de voorgevel is redelijk gaaf bewaard gebleven.

Het pand heeft stedenbouwkundige waarde vanwege de prominente ligging op de kop van het Kasteelplein.

Catharinastraat 10

(Rijks)nummer: 10123.

Adres: Catharinastraat 10.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met gebosseerd gepleisterde lijstgevel, waarin vensters met afgeronde bovenhoeken, kuiven van stuc en voluutvormige consoles onder de kroonlijst, omstreeks 1870.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Catharinastraat 12

(Rijks)nummer: 10124.

Adres: Catharinastraat 12.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met sobere gepleisterde lijstgevel uit plm. 1835.

Ingangspartij met voluutvormige consoles onder kroonlijstje.

Catharinastraat 14

(Rijks)nummer: 10125.

Adres: Catharinastraat 14.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met geblokt gepleisterde gevel en kroonlijst met triglyphen, plm. 1840.

Catharinastraat 16

(Rijks)nummer: 10126.

Adres: Catharinastraat 16.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Groot monumentaal herenhuis uit plm. 1728, met zowel uit- als inwendig rijke Lodewijk XIV versieringen: stucwerk aan de middentravee en in de gang en het trappenhuis; schoorsteen en betimmering. Bijbehorende tuinmuur langs de St. Annastraat.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Grote Markt 16

(Rijks)nummer: 10170.

Adres: Grote Markt 16.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: HOEKPAND Veemarktstraat, met gepleisterde gevels, vensters met aan de bovenhoeken afgeronde omlijstingen, omstreeks 1870.

Grote Markt 18

(Rijks)nummer: 10171.

Adres: Grote Markt 18.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met gegroefd witgepleisterde lijstgevel, kroonlijst op consoles en zadeldak evenwijdig aan de gevel.

Grote Markt 20

(Rijks)nummer: 10172.

Adres: Grote Markt 20.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met gepleisterde lijstgevel, geprofileerde vensteromlijsting en zadeldak evenwijdig aan de gevel.

Grote Markt 22

(Rijks)nummer: 10173.

Adres: Grote Markt 22.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis onder dwars zadeldak en met gepleisterde lijstgevel, eerste helft 19e eeuw.

Grote Markt 26

(Rijks)nummer: 10174.

Adres: Grote Markt 26.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met gebosseerd witgepleisterde lijstgevel (19e eeuw).

Grote Markt 38 (moet zijn 36)

(Rijks)nummer: 10175.

Adres: Grote Markt 38.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Thans bij het raadhuis behorend statig woonhuis Het Liggend Hert, uit omstreeks 1780, ingangspartij met geblokte witte pilasters en opgebogen kroonlijst op acanthusbladvormige consoles. Door het huis heen de poort naar het Stadserf.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Grote Markt 38

(Rijks)nummer: 10176.

Adres: Grote Markt 38.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Raadhuis. Na brand in 1534 herbouwd ter plaatse van het vorige, later met een belendend huis verenigd, 1766-'68 naar ontwerp van Philip Willem Schonck van een nieuwe gevel voorzien en inwendig vertimmerd. Door een hoofdgestel afgedekte gevel met hardstenen poort waarboven Justitiabeeld, bordes met leeuwen; beeldhouwwerk van Guillaume Carrier Zeskante, gekoepelde dakruiter. Inwendig stucversieringen, marmeren en hardstenen schoorstenen, vele schilderijen waaronder Oranjeportretten. 1924-25 naar het achtergelegen Stadserf uitgebreid, waarbij de oude raadzaal afgebroken.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Grote Markt 44

(Rijks)nummer: 10177.

Adres: Grote Markt 44.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis onder schilddak en met Empire gevel, waaraan een kroonlijst met eier- en tandlijst en waarin Empire schuiframen (begin 19e eeuw).

Grote Markt 46

(Rijks)nummer: 10178.

Adres: Grote Markt 46.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis onder met rode pannen belegd schilddak en met gepleisterde lijstgevel, eerste helft 19e eeuw.

Grote Markt 48

(Rijks)nummer: 10179.

Adres: Grote Markt 48.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Pand met roodgeverfde lijstgevel, kroonlijst op consoles siermotief van segmentvormige roeden in de bovenste schuiframen (die op 18e- en vroeg 19e-eeuwse wijze in de spouwmuur verdwijnen).

Grote Markt 50

(Rijks)nummer: 10180.

Adres: Grote Markt 50.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Breed huis met gepleisterde lijstgevel, afgesloten door een kroonlijst op 19e-eeuwse consoles.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Grote Markt 52

(Rijks)nummer: 10181.

Adres: Grote Markt 52.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis onder met rode pannen belegd dwars schilddak en met gepleisterde lijstgevel. Kroonlijst op consoles. 19e eeuw.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Grote Markt 54

(Rijks)nummer: 10182.

Adres: Grote Markt 54.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis onder rood schilddak en met gepleisterde lijstgevel; houten gootlijst op houten consoles, eerste helft 19e eeuw.

Grote Markt 56

(Rijks)nummer: 10183.

Adres: Grote Markt 56.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis Den Vergulden ABC, uit 1708. Trapgevel met zandstenen vleugelstukken.

Sint Annastraat 7 7A

(Rijks)nummer: 226.

Adres: Sint Annastraat 7 7A.

Complex: nee.

Status: mogelijk gemeentelijk monument.

Sint Annastraat 17 17A

(Rijks)nummer: 229.

Adres: Sint Annastraat 17 17A.

Complex: nee.

Status: mogelijk gemeentelijk monument.

Sint Annastraat 19

Dit pand staat blijkbaar op geen enkele monumentenlijst.

Sint Annastraat 23 23A

(Rijks)nummer: 230.

Adres: Sint Annastraat 23 23A.

Complex: nee.

Status: mogelijk gemeentelijk monument.

Stadserf 2

(Rijks)nummer: 1204.

Adres: Stadserf 2.

Complex: 518931.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving:

Inleiding: De U-vormige uitbreiding in 1925-26 aan het beschermde monument no. 10175/10176 is opgetrokken in Traditionalistische stijl met Expressionistische elementen. Het ontwerp is van architect W.J. Hanrath (Hilversum). De interieurs van de westelijke en zuidelijke vleugel behoren niet tot de bescherming.

Omschrijving: De uitbreiding van het raadhuis bestaat uit drie zelfstandige vleugels op rechthoekige plattegrond, die bestaan uit twee bouwlagen en geheel of gedeeltelijk zijn onderkelderd. Elke vleugel heeft een hoogopgaand samengesteld schilddak belegd met grijze Oudhollandse pannen. De westelijke of middenvleugel is door bouwlichamen onder plat dak met de zijvleugels verbonden. Aan de noordzijde is een tweelaagse verbinding met in het midden de hoofdingang van trouw- en raadszaal. Aan de zuidzijde is een overbouwde poort waaronder de hoofdingang van het politiebureau.

Het opgaande werk van voor- en zijgevels bestaat in hoofdzaak uit rode handgevormde baksteen gemetseld in Vlaams verband afgewisseld door hardsteen voor bordes en treden bij de ingangen, en kunststeen voor dorpels, goten, muurafdekkingen en aanzetstenen. De achtergevels zijn gemetseld in halfsteensverband en hebben tuitgevels met vlechtwerk. De muuropeningen hebben hankammen als overspanning, enkele hebben een keperboog. Hierin houten kruis- en/of kloosterkozijnen met stalen ramen en roedenverdeling. Geverniste eikenhouten buitendeuren.

De symmetrische voorgevel van elke vleugel heeft twee koperen muurlantaarns. De zuidelijke vleugel heeft een vijf traveeën brede risaliet in de voorgevel onder een tuitgevel met daarin de ingangspartij. Op de kop van het schilddak een dakkapel. Aan weerskanten van de risaliet een zijvleugel onder plat dak. De westelijke of middenvleugel heeft een ingangspartij onder een betonnen luifel geflankeerd door een jaartalsteen met erboven een geometrisch bovenlicht met roeden. In het dak een tuitgevel. De noordvleugel heeft ter plaatse van de raads- en trouwzaal, een in de hoogte verspringend dak. De voorgevel bevat een vijf traveeën brede risaliet, bekroond door drie topgevels met een gemetselde tuit. De vensters hieronder hebben een geometrisch bovenlicht. In de achtergevel bevinden zich in de trouwzaal vijf ovalen vensters. In de zijgevel bevindt zich de ingang voor de publieke tribune van de raadszaal.

Deze noordelijke vleugel heeft een rijk interieur uit de bouwtijd. De raadszaal heeft een open eikenhouten kap, bestaande uit vier boogspanten met korbeelhouten. De lambrizing, betimmeringen, deuren en parketvloer zijn zeer ambachtelijk uitgevoerd. Hierin meubilair in eikenhout naar ontwerp van Hanrath, bestaande uit tafels en zesentwintig stoelen, waaronder de vijf voor burgemees-

ter en wethouders voorzien van gebeeldhouwde leeuwtjes. De zaal bevat twee koperen hangkronen en zestien wandarmaturen.

De glas-in-lood ramen en een muurschildering zijn van Joep Nicolas (Roermond). Op de ramen gebeurtenissen uit de geschiedenis van de stad. De grote ramen aan de zuidkant brengen in beeld:

1 Anno MCDIL. Intocht van het miraculeus sacrament van Nieuvaert. Te zien zijn de overbrenging, de intocht bij de haven en op de achtergrond de bouw van de kerktoeren, die volgens de overlevering zou zijn opgetrokken van de gaven van de bedevaartgangers. Doordat Jan I van Nassau namelijk dit sacrament binnen Breda bracht, zou de stad een bedevaartplaats van betekenis zijn geworden.

2 Anno MDCXXIV sloeg Spinola het beleg voor de stad. Om Breda, gesymboliseerd door een oude afbeelding van het stadswapen, ligt het Spaanse krijgsvolk gelegerd.

3 Tractatus pacis MDCLXVII. Van de pui van het stadhuis wordt de vrede tussen de Republiek en Engeland, alhier gesloten na twee jaar oorlog, afgekondigd. Vreugdevuren zijn ontstoken en wijn spuit uit de fonteinen, die de betrokken mogendheden symboliseren: links rozen (Engeland), een olifant (Denemarken), rechts een lelie (Frankrijk) en de Nederlandse leeuw.

Aan de noordzijde zijn de ramen gevuld met de volgende voorstellingen:

4 MCCCCIII. Het huwelijk van Engelbrecht II van Nassau en Johanna van Polen legt de band tussen Nassau en Breda. De beide hoofdfiguren gaan vergezeld van hun wapen. Echter, de bruidegom was niet Engelbrecht II, maar Engelbrecht I.

5 Philips de Schoone spreekt recht ten stadhuize Ve. Decembris anno Dni. MCDXCVI. De hertog is afgebeeld met de keten van het Gulden Vlies. Behalve zijn wapen, Bourgondië, zijn opgenomen die van twee zijner voornaamste gewesten, Brabant en Holland.

6 In MDXXXIV door brand en pest ontvolkt wierd deze stad voor 18 jaren van tol en last ontheven. De oorkonde van Karel V wordt voorgelezen temidden der vlammeende puinhopen; onderaan ziet men het blussingswerk en het wegdragen der pestlijders.

7 In MDXXX ontving René van Châlon den keyzer Karel v op het kasteel. Links staat de prins, rechts de keizer; onder de paarden op het binnenhof van het kasteel.

8 MDLXVI vierhonderd edelen komen bijeen onder Lodewijk van Nassau en Philips van Marnix tot opstelling van het smeekschrift aan Margaretha van Parma. Op de voorgrond de beide leiders.

9 De burgerij onder hun burgemeester Godevaert Montens verdedigt stad en stadhuis tegen de Spanjaarden anno MDLXXI. Montens en de burgerij stellen zich onder de prinsenvlag teweer in de zogenaamde furie van Haultepenne.

De muurschildering uit 1927 op de westelijke zaalwand, is een zinnebeeld van het Vondeliaanse motto: De heylige Eendracht is het Sout, dat Huys en Stad in Wesen houdt. De hal, vestibule en trappenhuis voor de trouw- en raadszaal hebben marmeren vloeren en lambrizing. In het trappenhuis glas-in-lood ramen met allegorieën van de zes deugden, die een goed bestuur nastreven. Eveneens zijn deze ramen van Joep Nicolas. Respectievelijk stellen zij voor: magnanimitas, sapientia, prudentia, intrepiditas, justitia, caritas (grootmoedigheid, wijsheid, voorzichtigheid, onverschrokkenheid, rechtvaardigheid en liefde). Links en rechts van de allegorieën zijn door Nicolas de wapens van de gemeenten, die tezamen de oude baronie van Breda vormen op glas geschilderd: links Breda, Dongen, Princenhage, Baarle Nassau, Chaam, Roosendaal, Alphen, Terheyden; rechts Oosterhout, Ginneken en Bavel, Etten Leur, Teteringen, Zundert, Rucphen en Sprundel, Rijsbergen en Gilze en Rijen. In de hal van deze vleugel een gedenksteen met het volgende opschrift: Als blijk van waardering voor de van grooten burgerzin getuigende schenkingen en burgemeester van Sonsbeeck's beleid, welke dezen bouw en inrichting van dit stadhuisgedeelte door den Bouwmeester J.W. Hanrath mogelijk hebben gemaakt. Deden de leden van de raad op den dag der plechtige ingebruikneming dezen gedenksteen aanbrengen den 28 sten van de zomermaand MCMXXVI.

Waardering: De uitbreiding van het raadhuis is van algemeen belang. Het geheel heeft cultuurhistorische waarden: het is van belang als bijzondere uitdrukking van de bestuurlijke en sociaal-economische ontwikkeling van de stad Breda in de periode tussen de twee wereldoorlogen; het is in opzet en detaillering van belang als uitdrukking van de opvattingen over de rol van het gemeentelijk bestuur. Het Complex: heeft architectuurhistorische waarden: het is van belang als voorbeeld van de waardige, traditionele vormtaal die voor burgerlijke gebouwen werd gekozen in het interbellum; het is van belang in het oeuvre van architect W.J. Hanrath; het is van belang voor het werk van J. Nicolas. Het heeft ensemblewaarden: het is van belang als onderdeel van de historische stadskern. Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Stadserf 1

(Rijks)nummer: 518935.

Adres: Stadserf 1.

Complex: 518931.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Zie Stadserf 2.

Stadserf 1

(Rijks)nummer: 518936.

Adres: Stadserf 1.

Complex: 518931.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving:

Inleiding; Het **BEELD** de Turfschipper uit 1926, van beeldhouwster Gra Rueb ('s-Gravenhage), staat centraal opgesteld op het Stadserf tussen de U-vormige uitbreiding van het stadhuis uit 1925 van de architect W.J. Hanrath.

Omschrijving: Het beeldhouwwerk is uitgevoerd in rode terracotta. Het beeld staat centraal op het met Quenast bestrate Stadserf tussen bovengenoemde gebouwen op een achzijdige rode natuurstenen sokkel, die op zijn beurt op een eveneens achzijdige bakstenen bloembak staat. Opschrift op sokkel: De Turfschipper van Bergen uit Leur, die op 4 maart 1590 Breda hielp veroveren met zijn turfschip waarop 72 soldaten verborgen waren.

Waardering: Het beeldhouwwerk is van algemeen belang. Het maakt deel uit van een Complex: met cultuurhistorische waarden: het is van belang als bijzondere uitdrukking van de bestuurlijke en sociaal-economische ontwikkeling van de stad Breda in de periode tussen de twee wereldoorlogen; het herinnert aan een belangrijke episode in de geschiedenis van de stad. Het heeft kunsthistorische waarden: het is van belang als voorbeeld van het oeuvre van Gra Rueb. Het heeft ensemblewaarden: het is van belang als onderdeel van een waardevol complex binnen de historische stadskern.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Stadserf 7

(Rijks)nummer: 1205.

Adres: Stadserf 7.

Complex: 518931.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Zie Stadserf 2.

Veemarktstraat 1

(Rijks)nummer: 10306.

Adres: Veemarktstraat 1.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Hoekpand Grote Markt, met gepleisterde lijstgevel (plm. 1860).

Veemarktstraat 3

(Rijks)nummer: 10307.

Adres: Veemarktstraat 3.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met eenvoudige gepleisterde verhoogde lijstgevel en zadeldak.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Veemarktstraat 5

(Rijks)nummer: 10308.

Adres: Veemarktstraat 5.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met eenvoudige gepleisterde lijstgevel en zadeldak. Kroonlijst op klossen. Eerste helft 19e eeuw.

Veemarktstraat 9

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Veemarktstraat 11

(Rijks)nummer: 10309.

Adres: Veemarktstraat 11.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Ingang naar de Lutherse Kerk, die geheel ingesloten en verborgen ligt achter de oostelijke bebouwing van de Grote Markt. Van steunberen voorzien zaalgebouw uit 1784, verbouwd in 1837, uit welke tijd de hoge spitsboogvensters met witte houten roeden zullen dagtekenen. Inventaris: doophek, lezenaar, kroon. Eenklaviers orgel, in 1838 gemaakt door A. Derksen van Angeren. Klokkenstoel met klok van G. Witlockx, 1724, diam. 22,5 cm.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Veemarktstraat 15

(Rijks)nummer: 10310.

Adres: Veemarktstraat 15.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met witgeverfde lijstgevel uit omstreeks 1860.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Veemarktstraat 17

(Rijks)nummer: 10311.

Adres: Veemarktstraat 17.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met gebosseerd gepleisterde, ingezwenkte halsgevel, gedekt door een driehoekig fronton; geflankeerd door siervazen.
Begin 19e eeuw.

Veemarktstraat 19

(Rijks)nummer: 10312.

Adres: Veemarktstraat 19.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis met gebosseerd gepleisterde ingezwenkte halsgevel, gedekt met driehoekig fronton, begin 19e eeuw.
Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Veemarktstraat 21

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Veemarktstraat 23

(Rijks)nummer: 10313.

Adres: Veemarktstraat 23.

Complex: nee.

Status: Rijksmonument, Art.6/Ingeschreven.

Redengevende omschrijving: Huis De Vergulde Craen, uit 1728 blijktens inscriptie in deurkalf. Versierde middentravee en kroonlijst op gesneden consoles in Lodewijk XVI-stijl.

Veemarktstraat 25 25A - 25B

(Rijks)nummer: 257.

Adres: Veemarktstraat 25 25A - 25B.

Complex: nee.

Status: mogelijk gemeentelijk monument.

Redengevende omschrijving: Inleiding: Op de plaats van het voormalige pand Het Molenijeser werd in 1882 in opdracht van de heer J. Potters een nieuw pand gebouwd. Het betrof hier feitelijk een ingrijpende verbouwing van het bestaande huis, waarbij onderdelen (met name binnenmuren) in het nieuwe pand werden opgenomen. De architect is onbekend.

In de tijd na w.o.11 werd het winkelgedeelte op de begane grond diverse malen aangepast en verbouwd, waarbij de oorspronkelijke houten winkelpui en het oorspronkelijke winkelinterieur geheel verloren gingen.

Omschrijving:

Bovengevel symmetrisch uitgevoerd over vier vensterassen. Hoge staande vensters, T-type schuiframen met bovenlichten. Houten kozijnen, natuurstenen vensterbanken opgenomen in lijsten over de gehele breedte van de gevel. Op eerste verdieping vensterpoorten omrand met geprofileerde stucwerk lijsten, opgevat als fantasie pilasters en bekroond door hoofdgestel met segmentvormige frontons. Boogvelden frontons gevuld met decoratief centralis-motief uit stuc. Vensterpoorten tweede verdieping idem omrand met geprofileerde stucwerk lijsten opgevat als fantasie pilasters, hier bekroont door fantasie hoofdgestel met decoratieve stucversiering in vorm frontonachtig ornament.

Ter hoogte bovenlichten over beide verdiepingen een speklaag uit stuc.

Gevel afgesloten door brede fries uit stuc, opgedeeld in zeven binnenvelden door acht consoles/gootsteunen uit stuc.

Lijstgoot met klossen, tandlijst en neuslijst.

Waardering: Het object is een goed voorbeeld van de eclectische stijl waarin baksteen en stucwerk binnen een streng symmetrische en strakke gevelindeling optimaal met elkaar in relatie zijn gebracht. De strakke indeling en consequente herhaling van architectuurdetails (frontons, hoofdgestellen, consoles/gootsteunen) geven de architectuur een bijzondere en monumentale waarde van welke eclectische architectuur slechts enkele voorbeelden bezit.

De bovengevel is gaaf qua stijl en detaillering in het exterieur. Door zijn strakke gevelindeling en rijke ornamentatie heeft het object esthetische waarde.

Het object maakt deel uit van de historische bebouwing van de Veemarktstraat en vormt daarbinnen een geheel eigentijdse invulling.

Het object is van belang vanwege zijn ligging aan de Veemarktstraat.

De gevel ligt precies in een gedeelte dat men, naderend van zowel oost- als de westzijde als zeer karakteristiek voor de Veemarktstraat ervaart. Het object bepaald dan ook nadrukkelijk mede het stadsbeeld ter plaatse.

Bouwhistorisch onderzoek aanwezig.

Veemarktstraat 27 27A

(Rijks)nummer: 258.

Adres: Veemarktstraat 27 27A.

Complex: nee.

Status: mogelijk gemeentelijk monument (MIP).

Redengevende omschrijving: Inleiding: Het object is ontstaan door de verbouwing van het voormalige woonhuis ter plaatse, De Kal(c)kmaet of van het Rasijnkorf ge-

naamd. De verbouwing vond plaats in 1887-1888 in opdracht van de heer Anth. Smits.

Bij de verbouwing werden delen van het voormalige woonhuis (bouwdatum onbekend (18e eeuw?)) In het nieuwe pand als binnenmuren ingecorporeerd. Bijzondervermeldenswaardig is de houten winkelpui die in 1888 werd geleverd door de timmerman/aannemer C. de Kanter. De architect van het pand is onbekend.

Omschrijving: Gevel symmetrisch. Houten winkelpui met aan oost- en westzijde toegangspartijen tot beneden- en bovenwoning en centraal in winkelpui winkeldeur. Houten kozijn zeer fraai uitgewerkt met houtsnijwerk. Stijlen opgevat als pilasters met fantasie kapitalen en basementen. Deurpartijen oost- en westzijde versiert met beeldhouwwerk rond halfronde binnenramen met gietijzeren hekwerken (aan westzijde verdwenen). Hoofdgestel rijk uitgewerkt met lijstklossen, consoles en tandlijst. Kalf deurpartijen voorzien van tandlijsten. Winkelpui staat op natuurstenen plint. Op eerste en tweede verdieping hoge staande vensters, T-type schuiframen met bovenlichten. Houten kozijnen, natuurstenen vensterbanken, opgenomen in lijsten over de gehele breedte van de gevel. Rond bovenlichten zijn de vensterpoorten versierd met een brede, gladde stucwerk lijst tussen de vensters overlopend in speklagen. Sluitsteenmotief in de vorm van gestileerd bloemmotief uit stuc. Tussen verdiepingen geprofileerde lijsten uit stuc. Gevel afgesloten door fries uit stuc, opgedeeld in drie binnenvelden door vier consoles/gootsteunen. Lijstgoot met klossen en tandlijst.

Waardering: Het object is een goed voorbeeld van een winkel/woonpand in eclectische stijl uit het einde van de 19e eeuw. Met name de rijke, representatieve winkelpui moet in dit verband worden genoemd. Met haar houtsnijwerk is ze representatief als voorbeeld voor de wijze waarop een firma zich aan een van de hoofdstraten in de oude binnenstad aan het einde van de 19e eeuw aan het publiek presenteerde. In dat opzicht is de gevel voor Breda vrij zeldzaam te noemen, daar vele soortgelijke houten winkelpuien met name na w.o.ii werden gesloopt en vervangen. (vergelijk met winkelpuien Tolbrugstraat 17 en (rijksmonument) Veemarktstraat 48).

Het object is gaaf qua stijl en detaillering in het exterieur.

De winkelpui is door zijn rijke detaillering, omvang en kwaliteit uniek te noemen voor Breda. Het object is esthetisch op grond van vormgeving en uitvoering.

De winkelpui is een mooi voorbeeld van het werk van de timmerman/aannemer C. de Kanter.

Het object maakt onderdeel uit van de historische bebouwing van de Veemarktstraat en vormt daarbinnen een eigentijdse invulling. Het object, met name de houten winkelpui, vormt een aspect van de economische geschiedenis van Breda.

EINDNOTEN

- 1 Jac. H. van Hooydonk, 'Middelleeuwse straten in Breda, 1250-1550, De Grote Markt van Breda, ontstaan, vorm en geschiedenis', in *Jaarboek de Oranjeboom* LI (1998), 85.
- 2 Stadsarchief Breda, Archief van de Stadsarchitect, 1827-... (Afd. II-25), inv. nr. 13, Register van herstellende en nieuw gemaakte riolen, bruggen, pompen enzovoorts, 1833-1858, volgnrs. 14, 57 en 82.
- 3 J.R. Magendans, 'De kerk op de kreek; opgravingen in de Waalse kerk te Breda', in *Jaarboek de Oranjeboom* xxxvi (1983).
- 4 Jac. H. van Hooydonk, 'Middelleeuwse straten in Breda, 1250-1550, De Grote Markt van Breda, ontstaan, vorm en geschiedenis', in *Jaarboek de Oranjeboom* LI (1998), 85.
- 5 J. Kamphuis, *Het Stadhuis te Breda*, 1.
- 6 Jac. H. van Hooydonk, 'Middelleeuwse straten in Breda, 1250-1550, De Grote Markt van Breda, ontstaan, vorm en geschiedenis', in *Jaarboek de Oranjeboom* LI (1998), 96.
- 7 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 7, Akten Magistraal 1578, fol. 76.
- 8 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 528, stadsrekening 1578, fol. clxv (165).
- 9 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 2371, fol. 34v.
- 10 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 8 (oud H 8), fol. 282.
- 11 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 10 (oud H 10), fol. 167.
- 12 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 2371, fol. 36.
- 13 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 36 (oud H 33), fol. 122v.
- 14 Ton Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen, 1397-1750, De geschiedenis van een exportnijverheid', in *Jaarboek de Oranjeboom* LI (1998) 67.
- 15 Stadsarchief Breda, Archief van de Stadsarchitect, 1827-... (Afd. II-25), inv. nr. 13, Register van herstellende en nieuw gemaakte riolen, bruggen, pompen enzovoorts, 1833-1858, volgnr. 14.
- 16 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 487, Stadsrekening 1518, fol. 147.
- 17 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 487, Stadsrekening 1518, los vel ná fol. 140v.
- 18 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 1809.
- 19 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 1809.
- 20 Collectie Breda's Museum, inv. nr. ...
- 21 Stadsarchief Breda, Archief van de Stadsarchitect, 1827-... (Afd. II-25), inv. nr. 13, Register van herstellende en nieuw gemaakte riolen, bruggen, pompen enzovoorts, 1833-1858, volgnr. 82.
- 22 Stadsarchief Breda, Archief van de gemeente-secretarie, 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv. nr. 3085.
- 23 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 491, Stadsrekening 1540, fol. 26 en 27v.
- 24 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 491, Stadsrekening 1542, fol. 160.
- 25 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 509, Stadsrekening 1561, fol. xcii verso.
- 26 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 509, Stadsrekening 1561, fol. lxxii verso.
- 27 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 528, Stadsrekening 1578, fol. iii.
- 28 Stadsarchief Breda, Archief van de schepenbank (Afd. I-1b), inv. nr. R 612, fol. 71.
- 29 Stadsarchief Breda, Archief van de gemeente-secretarie te Breda, 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv. nr. 3043 en Archief van de gemeente-secretarie, 1926-1944 (Afd. I-5), doos 15, map viiia.
- 30 Stadsarchief Breda, Archief van de gemeente-secretarie, 1926-1944 (Afd. I-5), doos 369, map vii.
- 31 Collectie Breda's Museum, inv. nr. ...
- 32 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 35 (oud H 32), fol. 17.
- 33 Stadsarchief Breda, Archief van de schepenbank (Afd. I-1b), inv. nr. R ..., fol. ...
- 34 Stadsarchief Breda, Archief van de schepenbank (Afd. I-1b), inv. nr. R 550, fol. 146v.
- 35 Stadsarchief Breda, Archief van de schepenbank (Afd. I-1b), inv. nr. R 571, fol. 275v.
- 36 Stadsarchief Breda, Secretariearchief 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv. nr. 3013, akte 14.
- 37 Stadsarchief Breda, Archief van de Stadsarchitect, 1827-... (Afd. II-25), inv. nr. 13, Register van herstellende en nieuw gemaakte riolen, bruggen, pompen enzovoorts, 1833-1858, volgnrs. 14, 57 en 82.
- 38 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 1861, fol. 158.
- 39 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 62 (oud H 59), fol. 19, en inv. nr. 64 (oud H 61), fol. 187.
- 40 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 1863, fol. 117v.
- 41 Stadsarchief Breda, Oud administratief archief der stad Breda, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv. nr. 77 (oud H 74), fol. 128.
- 42 Stadsarchief Breda, Archief van de schepenbank (Afd. I-1b), inv. nr. R 542, fol. 179.
- 43 Stadsarchief Breda, Archief van de schepenbank (Afd. I-1b), inv. nr. R 578, fol. 151.
- 44 Stadsarchief Breda, Archief van de schepenbank (Afd. I-1b), inv. nr. R 582, fol. 60.
- 45 Stadsarchief Breda, Archief van de schepenbank (Afd. I-1b), inv. nr. R 590, fol. 89v.
- 46 Stadsarchief Breda, Archief van de gemeente-secretarie te Breda, 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv. nr. 3299.
- 47 *Verslag van de toestand der gemeente Breda over het jaar 1865*, 54.
- 48 *Verslag van de toestand der gemeente Breda over het jaar 1870*, 31.

- 49** Stadsarchief Breda, Archief van de schepenbank (Afd. 1-1b), inv. nr. R 590, fol. 32v.
- 50** Stadsarchief Breda, Archief van de gemeente-secretarie, 1815-1925 (Afd. 1-3/4), inv. nr. 3085.
- 51** Stadsarchief Breda, Archief van de Stadsarchitect, 1827-... (Afd. 11-25), inv. nr. 7 g.
- 52** Stadsarchief Breda, Archief van de gemeente-secretarie te Breda, 1815-1925 (Afd. 1-3/4), inv. nr. 545, fol. 328.
- 53** Stadsarchief Breda, Archief van de gemeente-secretarie te Breda, 1815-1925 (Afd. 1-3/4), inv. nr. 545, fol. 512.
- 54** Stadsarchief Breda, Archief van de gemeente-secretarie, 1926-1944 (Afd. 1-5), doos 78, map V.
- 55** Jan Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Noordbrabant, Eerste stuk, De monumenten in de voormalige baronie van Breda* (Utrecht, 1912) I.
- 56** Jan Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Noordbrabant, Eerste stuk, De monumenten in de voormalige baronie van Breda* (Utrecht, 1912) 156.
- 57** Stadsarchief Breda, Archief van de gemeente-secretarie te Breda, 1815-1925 (Afd. 1-3/4), inv. nr. 3044.
- 58** J. Kamphuis, *Het Stadhuis te Breda*, 22.
- 59** Joep L.M. Baartmans – van den Boogaert, *Uit en thuis in Brabant, Met de Commissaris der Koningin mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst op werkbezoek, 1894-1928* (Amsterdam, 2001) 103.
- 60** J. Kamphuis, *Het Stadhuis te Breda*, 149.
- 61** J. Kamphuis, *Het Stadhuis te Breda*, 31.
- 62** F.A. Brekelmans, *Breda in oude ansichten, deel 2* (Zaltbommel, 1973) 134.
- 63** 'Het nieuwe stadhuis-gedeelte', in *Bredasche Courant*, dinsdag 29 juni 1926, p. 2, kolom 4.
- 64** 'Van het nieuwe stadhuis', in *Dagblad van Noordbrabant*, maandag 28 juni 1926, eerste blad, p. 2, kolom 3.
- 65** Stadsarchief Breda, Archief van de gemeente-secretarie, 1926-1944 (Afd. 1-5), doos 79, map IIa en doos 601.
- 66** Wim Hupperetz, *Het geheugen van een straat, Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda* (Utrecht, 2004).
- 67** Wim Hupperetz, 'Cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit van de historische binnenstad, Het geheugen van een straat als inspiratiebron', in *Bulletin KNOB*, jaargang 2008, nummer 2.
- 68** *De verleidelijke stad, Markten, pleinen en binnenhoven in Breda* (Breda, 2006).